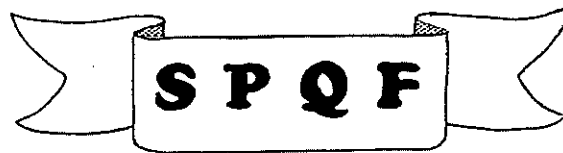

ROMEINENDAG

15 maart 1995

FACULTEIT VAN DE
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

ROMEINENDAG

15 maart 1995

Provinciaal Administratief Centrum Oost-Vlaanderen
Woodrow Wilsonplein 2 Gent

*Een organisatie van de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa
met de medewerking van de Provincie Oost-Vlaanderen*

GENT 1995

Ten geleide

Juist een eeuw geleden publiceerde Hans Dragendorff zijn beroemde typologie van de Romeinse *terra sigillata* (*Bonner Jahrbücher* 96, 1895, 18-155). Er zijn wellicht weinig wetenschappelijke publicaties die zó hun stempel hebben gedrukt op de snelle groei en evolutie van de Provinciaal-Romeinse archeologie als deze. Sindsdien heeft de discipline echter een lange weg afgelegd.

De veelzijdigheid van de Romeinse beschaving in West-Europa komt thans vrijwel elk jaar aan bod op tal van internationale congressen en colloquia : het militaire aspect wordt vooral belicht op het *Limescongres* en *ROMECC* (*Roman Military Equipment Conference*), de aardewerkspecialisten vinden hun gading in de bijeenkomsten van de *RCRF* (*Rei Cretariae Romanae Fautores*) of de *SFECAG* (*Société française de l'Etude de la céramique antique en Gaule*) en de theoretici onder ons kunnen zich gaan uitleven in *TRAC* (*Theoretical Roman Archaeology Conference*), om dan nog maar te zwijgen van de talrijke congressen en samenkomsten ingericht door nationale en gewestelijke instellingen of organisaties in de ons omringende landen.

De gewestvorming in België betekende het wegvallen van enkele nationale congressen, zoals dit van de *Federatie van Kringen van Geschiedenis en Oudheidkunde van België*, sedert 1885 georganiseerd en waarin telkens een afdeling Oudheidkunde/Archeologie aan bod kwam. Regelmatige archeologische bijeenkomsten worden in ons land nog wel gehouden, maar deze zijn meestal gebonden aan andere perioden van ons voor- en vroeg-historisch verleden. Alom bekend zijn bijvoorbeeld de kontaktdagen betreffende respectievelijk de *Prehistorie* en de *Archeologie van de Metaaltijden*, en het zeer populaire *Archaeologia Mediaevalis*. De Romeinse periode kreeg op dit vlak nog niet de aandacht die ze verdient.

Om dit hiaat op te vullen en aldus deels te voldoen aan de nood aan contact tussen provinciaal-Romeinse archeologen ten onzent, heeft de *Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa* van de Universiteit Gent het plan opgevat om jaarlijks een *Romeinendag* te organiseren. Deze wetenschappelijke bijeenkomst is bedoeld om vooral recent archeologisch onderzoek in Vlaanderen (opgravingen, prospecties, materiaalstudies) en denkwerk inzake de Romeinse periode in het daglicht te stellen en hiervoor een gespreksforum te bieden. Rekening houdend met de realiteit van de recente gewestvorming en inspelend op geregelde oproepen tot samenwerking vanuit Nederland - waar het Romeins archeologisch bodemarchief veel gelijkenissen vertoont met dat van Vlaanderen - werd in eerste instantie vooral contact gezocht met onze noorderburen. Toch is het onze hoop dat deze bijeenkomst kan uitgroeien tot een vaste afspraak tussen alle archeologen begaan met de Romeinse archeologie van de Lage Landen.

Prof. dr. Hugo Thoen

Prof. dr. Frank Vermeulen

ROMEINENDAG

15 maart 1995

Provinciaal Administratief Centrum Oost-Vlaanderen

Woodrow Wilsonplein, 2 GENT

PROGRAMMA

09.45	ONTHAAL met koffie
10.15	VERWELKOMING
10.30	Ton DERKS, Goden, tempels en offergaven. De romanisering van inheemse religies in Noord-Gallië
11.20	Johan TERMOTE, Onderzoek van de vicus Wervik (W.-VI.)
11.40	Marc ROGGE, Een status quaestionis van het onderzoek in Zuid-Oost-Vlaanderen
11.50	Guy DE MULDER, Noodopgravingen in de vicus Velzeke (O.-VI.)
12.05	Kurt BRAECKMAN/Frank VERMEULEN, Een Romeinse weg in Kruishoutem (O.-VI.)
12.20	VRIJE LUNCH
14.00	Dieke WESSELINGH, De inheemse nederzettingen van Oss-Ussen (Noord-Brabant) : oude data en recente ideeën
14.20	Marc LODEWIJCKX, De villa en het bronsdepot van Wange (Brabant)
14.40	Carol VAN DRIEL-MURRAY, Belgische schoenmakers
15.00	An LENTACKER, Enkele resultaten van archeozoologisch onderzoek op Romeinse sites in België
15.20	PAUZE met koffie
15.50	Jaap VAN DER WERFF, Amfoorstempels en prosopografie
16.10	Patrick MONSIEUR, Amforenonderzoek in westelijk België
16.30	Robert VAN DIERENDONCK, Vlaamse vissaus in Valkenburg (Z-Holland) ?
16.50	Koen VERLAECKT, Laat-Romeinse spelden uit de Schelde te Schellebelle (O.-VI.)

GODEN, TEMPELS EN OFFERGAVEN

De romanisering van inheemse religies in Noord-Gallië

T. Derks

Het romaniseringsproces van de inheemse samenlevingen vormt sinds jaar en dag een van de belangrijkste studieonderwerpen van de provinciaal-Romeinse archeologie. De afgelopen decennia heeft het accent in het romaniseringsonderzoek sterk op de sociaal-politieke en economische aspecten gelegen. Pas sinds enkele jaren tekent zich een serieuze belangstelling voor het religieuze domein af. Nadat wij als archeologische gemeenschap de afgelopen decennia druk doende zijn geweest door middel van intensieve luchtfotografische prospecties, grote opgravingsinspanningen (met name in Noord-Frankrijk) en talloze terreinverkenningen (ook met metaaldetector) onze kennis van de inheems-Romeinse cultusplaatsen en hun materiële cultuur aanzienlijk te vergroten, is thans wellicht de tijd rijp voor een voorlopige balans van de behaalde resultaten en een gedachtenwisseling over de toekomst, de mogelijkheden en de wensen voor onderzoek naar de religie van de inheemse bevolkingsgroepen in Noord-Gallië. Het doel van mijn voordracht is tweeledig. In de eerste plaats wil ik een denkraam aanreiken van waaruit de studie van religie naar mijn overtuiging een zinvolle bijdrage aan het romaniseringsdebat kan leveren. In de tweede plaats wil ik een indruk geven van enkele resultaten uit mijn eigen onderzoek.

Wat is religie? Laat ik beginnen met te zeggen dat het begrip religie op zichzelf al problematisch is. De gebruikelijke categorisering in "sectoren", "sferen" of "dimensies" van het leven als religie, politiek en economie komen voort uit de vergaande mate van arbeidsverdeling die onze westerse samenlevingen kenmerken. In samenlevingen zoals die van de *civitates* uit de Romeinse tijd is religie onlosmakelijk verbonden met zowel politiek als economie. De politieke inrichting van de *civitates* is ondenkbaar zonder haar verankering in religie en ideologie en ook het gehele systeem van produktie, uitwisseling en consumptie is met ritueel omgeven. In de definitie van religie dienen we daarom uit te gaan van een *holistisch* maatschappij-beeld. Ik definieer religie als de culturele constructie van ideeën en waarden, waarmee een gemeenschap haar plaats in het socio-kosmische universum definieert en welke zij in haar rituele praxis telkens opnieuw constitueert en bevestigt.

De voorstellingswereld van een verdwenen gemeenschap is tot op zekere hoogte toegankelijk via de analyse en interpretatie van rituelen en de daarbij gebruikte materiële cultuur. Votiefinscripties, plattegronden van heiligdommen en offergaven gebruik ik om delen van de inheemse voorstellingen te reconstrueren. Duidelijk is dat de ontwikkelingen die ten aanzien van de godheden, de cultusplaatsen en de offerpraktijken zijn waar te nemen, een gemeenschappelijke tendens vertonen. Van cruciale betekenis is het onderscheid in verschillende socio-religieuze organisatieniveaus. Het blijkt dat de diepste veranderingen zich voordoen bij cultusplaatsen die verbonden zijn aan grotere maatschappelijke verbanden als de oude *pagus* of de *civitas*. Zij ontwikkelen zich in de Romeinse tijd tot monumentale, zogenaamde Gallo-Romeinse heiligdommen. Deze laten in hun architectuur een opmerkelijke versmelting zien van inheemse en Romeinse tradities. Opvallend is dat dit ook de heiligdommen zijn, waar de oude, mannelijke inheemse godheden in de Romeinse tijd onder een "dubbelnaam" of volledig geromaniseerde naam worden vereerd. Bovendien blijken in deze zelfde heiligdommen ook de sterkst geromaniseerde offergaven te worden aangetroffen. Meer dan eens zijn in deze heiligdommen ook tekenen van de keizercultus te vinden. Inscripties van priesters bij de inheemse cultussen van deze heiligdommen maken voorts duidelijk dat het leden van de inheemse aristocratie zijn, die in deze heiligdommen de priesterfuncties bekleden. Vermoedelijk ligt hier de sleutel tot het begrip van de parallelle in de ontwikkeling van de verschillende facetten van

de inheems-Romeinse religie. De belangrijke regionale heiligdommen vormden voor de inheemse elite een sociale arena, waarin zij zich als loyale bondgenoten van de Romeinen konden betonen.

ONDERZOEK VAN DE VICUS WERVIK (W.-VI.)

J. Termote

De *vicus* Wervik wordt respectievelijk als *Virovino* en *Viroviacum* vermeld in de *Tabula Peutingeriana* en het *Itinerarium Antonini*. De stad was vroeger reeds onderkend als een archeologisch site van eerste rang. De opgraving door de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen in 1959 uitgevoerd op de Steenakker bevestigde de archeologisch rijkdom van de plaats. Jammer genoeg gaf dit alles geen aanleiding tot een meer systematisch stadskernonderzoek waardoor in de daaropvolgende decennia belangrijke kansen verloren gingen. Vanaf 1989 werd het onderzoek op basis van preventieve en acute noodonderzoeken door de Vereniging Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen in samenwerking met de plaatselijke Stedelijk Oudheidkundige Commissie opnieuw opgestart. Dit leverde belangrijke nieuwe gegevens op die toelieten een beter inzicht te verwerven in de basistopografie en de chronologie van de *vicus*.

De technische moeilijkheden van het onderzoek zijn niet gering. De stadskern van Wervik kent (gelukkig) slechts een geringe erosie van het bodemarchief waardoor het onderzoek tot nog toe tot kleine ingrepen beperkt bleef. Bovendien bevindt het Romeinse lagenpakket zich op geringe diepte waardoor het plaatselijk (vooral door 15de-eeuwse ingrepen) verstoord en(of) sterk gehomogeniseerd is.

Het woonareaal van de *vicus* Wervik was aangelegd op een hogere zandleemrug ten noordwesten van de samenvloeiing van de Leie en de Sint-Jansbeek op een plaats waar een oversteek van de Leie van de grote heerbaan Boulogne-Keulen afsplitste. Deze laatste weg bereikte de stad vanuit de hoogte van Wijschate en is in de stadskern te volgen in het verloop van de Duivenstraat, de noordzijde van de Steenakker en de Speiestraat. Hierop sloten minstens één en mogelijk meerdere straten aan die georiënteerd werden volgens de vroeg-Romeinse *centuriatio* van de vruchtbare leemgronden in de noordelijke Leievallei. Of er een *insulae*-indeling voorkwam is vooralsnog niet bewezen. Een grafveld was gesitueerd op de westelijke invalsweg.

Het huizenbestand bestond uit ruime houten gebouwen met een skelet van ingegraven palen, voorzien van lemen wanden en een harde bedaking. Binnenin staken rechthoekige kelders. In de gebouwenchronologie kon men soms tot drie bouwfasen onderscheiden.

De vroegste sporen in de *vicus* gaan terug tot de regering van keizer Claudius. De nederzetting kende zijn bloeiperiode in de 2de helft van de 1ste / 2de eeuw. Op het eind van deze eeuw volgde een gewelddadige vernieling die vermoedelijk met de *Chauci*-invallen van 171-175 na Chr. te associëren is. De *vicus* herstelde zich nauwelijks van deze klap. Vondstenmateriaal uit de 3de eeuw is zeldzaam. Het lijkt erop dat het bewoningsareaal inkromp en zich mogelijk naar het oosten verplaatste. Resten van een muntschat(?) uit het midden van de 4de eeuw en sporen van een merovingisch grafveld in de binnenstad leveren samen met het "doorleven" van het Romeinse verkavelingspatroon in de binnenstad aanwijzingen voor een ononderbroken occupatie over de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode heen.

Literatuur

Goeminne, H., 1970, Opgravingen in de Romeinse *vicus* te Wervik, *Archaeologia Belgica*, 117.

Termote, J., 1991, Het stadsarcheologisch onderzoek in Wervik in 1991, *Stedelijk Oudheidkundige Commissie. Jaarboek, 1991*, pp.155-167.

EEN STATUS QUAESTIONIS VAN HET ONDERZOEK IN ZUID-OOST-VLAANDEREN

M. Rogge - G. De Mulder

Het archeologisch onderzoek

Tussen 1969 en 1986 werden in de regio door diverse instellingen en personen opgravingen verricht (Universiteit Gent, K.U.Leuven, Archeologische Werkgroep Zuid-Oost-Vlaanderen en M. Rogge). Van enige coördinatie in het onderzoek was geen sprake. Hierin kwam verandering vanaf 1986, meer bepaald met de openstelling van het Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen. Het museum nam een coördinerende rol waar en had tevens de mogelijkheid om een personeelskader uit te bouwen. Een belangrijke pijler van het sinds 1992 provinciaal geworden museum vormt het wetenschappelijk onderzoek. Hierin tekenen zich twee grote lijnen af.

De vicus Velzeke

De vicus van Velzeke is gelegen op een noordwest-zuidoost georiënteerde heuvelrug in de Zuidoostvlaamse Leemstreek (fig. 1). De nederzetting gaat terug op een militaire inplanting uit de Augustesche tijd op het knooppunt van de weg Bavay-Blicquy-Velzeke en de weg Velzeke-Tongeren. Dit kamp heeft een onregelmatige vorm en beslaat een oppervlakte van 5 ha. Het verdedigingssysteem is opgebouwd uit drie V-vormige grachten.

De burgerlijke nederzetting ontstond aan dit wegenknooppunt en breidde zich uit in oostelijke richting. De vicus heeft een langgerekte vorm, beschikt over een rudimentair wegennet en omvat een oppervlakte van meer dan 35 ha. Aanvankelijk zijn de constructies in houtbouw opgetrokken. In de loop van de tweede helft van de 1ste eeuw doet de steenbouw zijn intrede. De typische woning heeft een rechthoekige plattegrond met soms een toevoeging van één of twee hoekvertrekken. De langsgewel is naar de straat gericht. In de onmiddellijke omgeving bevinden zich de bedrijfsgebouwen, silo's, voorraadkuilen en waterputten.

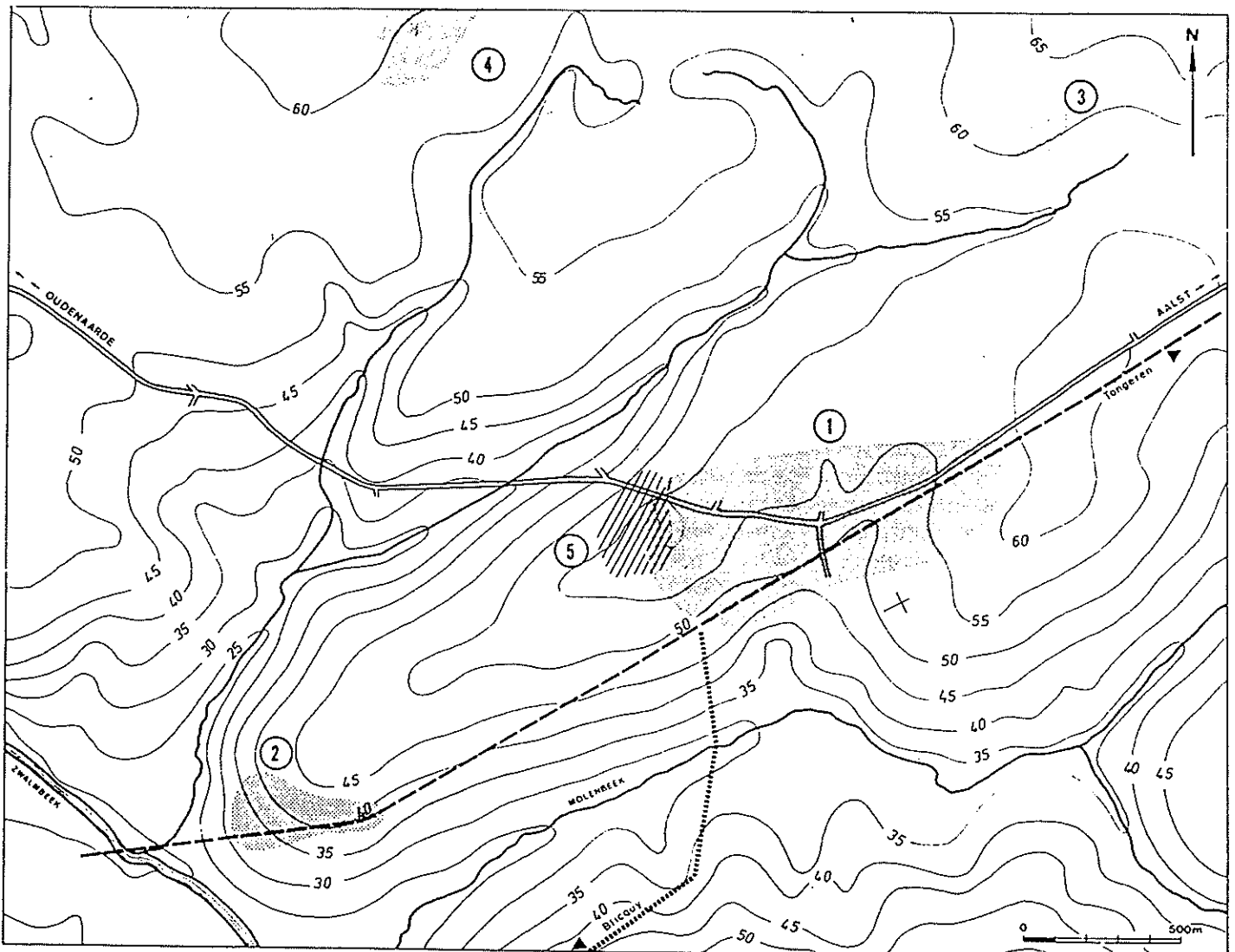
In de vicus zijn twee heiligdommen opgegraven. Beide zijn van het Gallo-Romeinse porticus-type met een vierkante cella en een zuilengang daarrond. De tempel in de oostelijke sector was in steen opgetrokken en gebouwd op een podium. De zuilen waren van het Toscaanse type. Trap en ingang bevonden zich aan de zuidoostzijde met in het verlengde daarvoor het altaar. De tweede tempel in de westelijke sector was soberder, met een cella, omgeven door houten pijlers.

Het grootste grafveld van de nederzetting bevond zich aan de westelijke rand van het woonareaal. De oppervlakte bedroeg meer dan 6 ha. Naast een beperkt aantal bustumgraven werden er hoofdzakelijk brandrestengraven aangetroffen.

Het onderzoek spitste zich de laatste jaren toe op preventieve opgravingen wegens de toenemende bedreiging van de vicus. Het Gallo-Romeinse woonareaal ligt immers in een woonuitbreidingsgebied. Bovendien verloopt de huidige Provinciebaan parallel met de Romeinse weg Velzeke-Tongeren, zodat heel wat belangrijke sporen reeds vroeger bij wegeaanleg werden vernietigd. Plannen om deze weg in de nabije toekomst te verbreden staan op stapel. Tenslotte is de Provinciebaan een holle weg met -tot soms 3 m- hoge berm die bij bouwactiviteiten volledig worden afgegraven.

Tot overmaat van ramp is er nu ook de bedreiging van een ca. 6 ha grote sociale woonwijk in één van de weinig nog intacte arealen. Vroeger onderzoek in die sector bracht o.a. sporen van een groot stenen gebouw omgeven door een palissade en een gracht, een tweede stenen gebouwtje, talrijke kuilen, waterputten en greppels met aanduidingen van een belangrijke ambachtelijke zone waar aan brons- en ijzerproductie werd gedaan, aan het licht.

Fig. 1. Situatiekaart van Velzeke: 1. vicus, 2-4. villae, 5. vroeg-Romeinse legerplaats.

De landelijke nederzettingen

Een andere focus was het onderzoek van het agrarische hinterland van de vicus. De systematische veldkartering leverde meer dan 200 sites, hoofdzakelijk van het villa-type, op. Een aantal van deze plaatsen werden om preventieve redenen opgegraven, maar tot nu toe is geen enkele vindplaats integraal blootgelegd. Te Kruishoutem wordt een vicus onderzocht in samenwerking met de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van de Universiteit Gent (zie Braeckman en Vermeulen).

In 1987-1988, tijdens een ruilverkavelingsproject, werd op de plaats Steenbeke te Velzeke een gedeelte van de oostelijke vleugel van een imposante villa aangesneden. Drie vertrekken met een totale breedte van 12 m werden vrijgelegd. Een L-vormige ruimte was voorzien van een hypocaustverwarming met twee stookplaatsen. Uit de fase voorafgaand aan de steenbouw werden enkele paalgaten, grachten en kuilen ingetekend.

Sporen van een Gallo-Romeinse villa kwamen in 1983-1984 aan het licht bij opgravingen te Zegelsem-Brakel. Een reeks structuren dateerden uit de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse periode. In de noordoostelijke zone werd een stenen badgebouw met nis aangesneden. De stookruimte bevond zich aan de westzijde. Kort voor het einde van de 1ste eeuw werd dit gebouw gesloopt.

Het noodonderzoek van het Distrigas-project in 1992 leverde een aantal nieuwe villa-sites op (fig. 2). Te Mater-Duisbeke werd een structuur van ca. 22 op 9,4 m aangesneden. De fundering was in lokale veldsteen opgetrokken. Aan de buitenzijde waren er uitsprongen, die op steunberen wijzen. Het gebouw wordt als een schuur geïnterpreteerd. Blijkens de archaeologica was de schuur vanaf de laat-Flavische tijd tot in de 2de eeuw in gebruik.

Te Sint-Maria-Horebeke kwam een gebouw aan het licht, dat grotendeels door de sterke erosie was verstoord. De structuur was oorspronkelijk zeker in drie ruimtes onderverdeeld. Ten westen daarvan bevond zich een parallelle dubbele gracht, die waarschijnlijk in de pre-Flavische tijd was aangelegd. In de beekvallei werden nog sporen van een verharde Romeinse weg en enkele kuilen aangesneden.

In de nabije toekomst wordt een nieuwe gasleiding gepland in de regio.

Literatuur

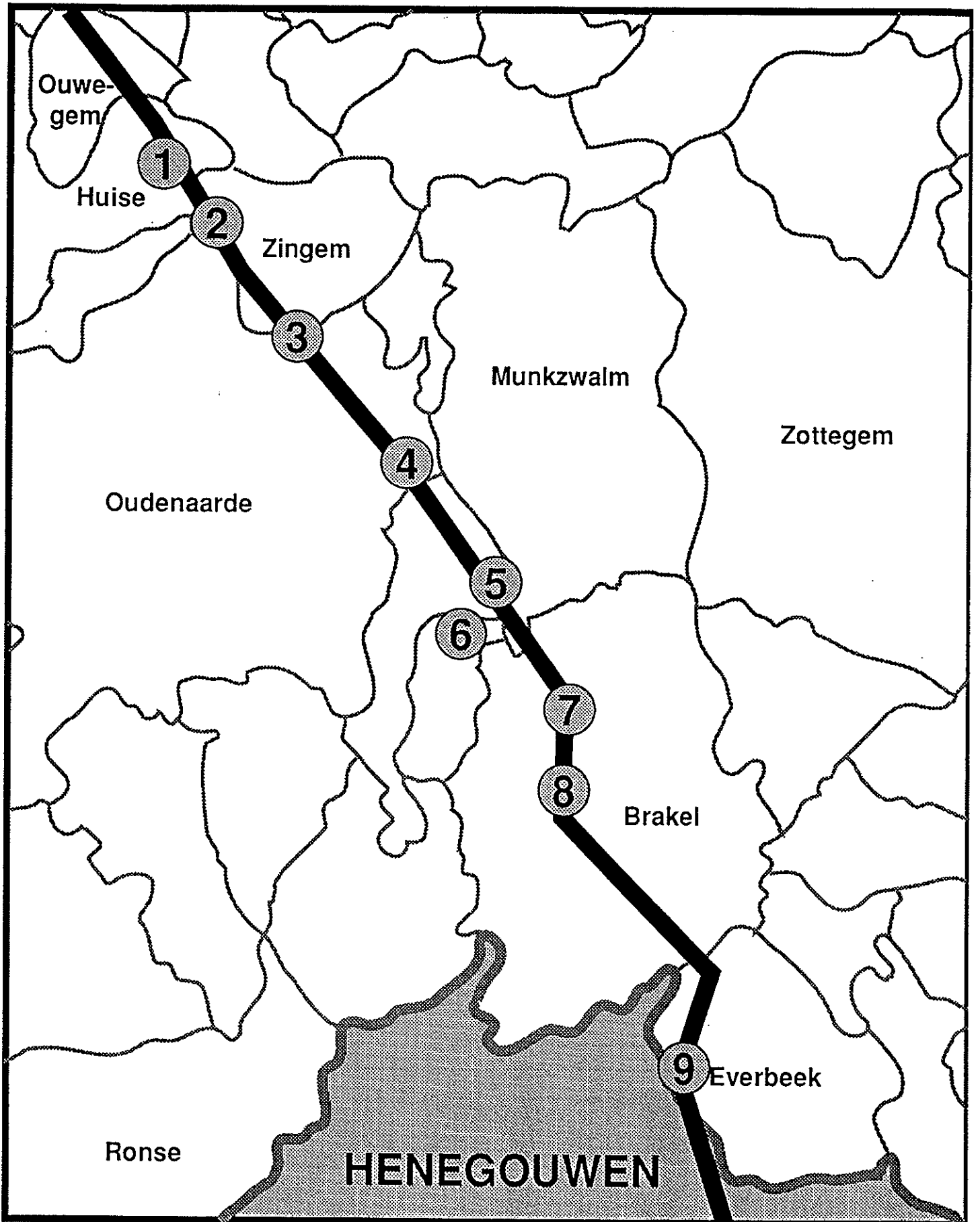
Rogge, M., 1994. Velzeke en Kruishoutem in de Romeinse tijd, in: Rogge, M. en Beeckmans, L. (red.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Zottegem, pp. 47-59 (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke. Buitengewone Reeks, 2).

Rogge, M., en De Mulder, G. (m.m.v. L. Bauters, F. Vermeulen, K. Braeckman, W. Jamée, M. Velghe & G. Welleman), 1993. Het archeologisch onderzoek van het Distrigas-project in Zuid-Oost-Vlaanderen. Een voorlopig rapport, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6, pp. 183-203.

Rogge, M., Thoen, H., en Vermeulen, F., 1990. Oost-Vlaanderen in de Romeinse tijd, *Vobov-Info*, 38-40, pp. 55-70.

Rogge, M., en Van Durme, L. (red.), 1987. *Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen. Algemene brochure*, Zottegem.

Fig. 2. Lokalisatie van de vindplaatsen op het Distrigas-traject. De nummers 1, 3, 4 (Mater-Duisbeke), 5 (Sint-Maria-Horebeke), 7 en 8 leverden Romeinse sporen op.

NOODOPGAVINGEN IN DE VICUS VELZEKE (O.-VI.)

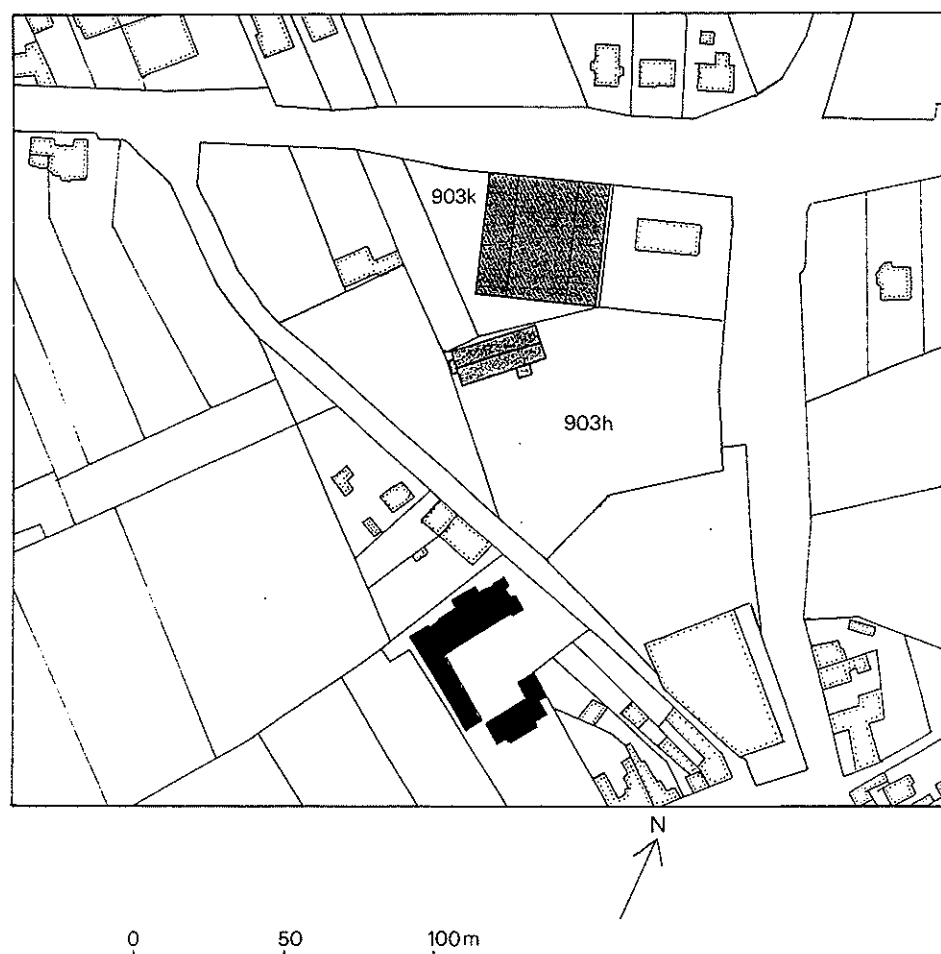
G. De Mulder - M. Rogge

Sedert 1993 is het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen begonnen met het preventief onderzoeken van bedreigde zones in de vicus te Velzeke. Het Gallo-Romeinse woonareaal bevindt zich in het hart van het huidige dorp Velzeke en verscheidene percelen zijn bedreigd door toekomstige bouwactiviteiten. Het museum kan daarbij een beroep doen op een project van Weer-Werk en in de zomermaanden juli en augustus rekenen op de steun van de Archeologische Werkgroep Zuid-Oost-Vlaanderen.

In 1993 en begin 1994 werden de sleuven I en II op het perceel Sektie C, 3e blad, nr 903h onderzocht. In de loop van 1994 werden de sleuven III en V volledig afgewerkt en werd begonnen met het onderzoek van sleuf IV op het aanpalende perceel nr. 903k. De resultaten, die hier worden voorgesteld, beperken zich tot de opgravingsvlakken I en II (fig. 1).

De onderzochte zone bevindt zich in de centrale sector van de vicus aan de zuidelijke rand van een plateau, dat in het noorden begrensd wordt door de Passemarebeek en in het zuiden door de Molenbeek. De leembodem wordt gecatalogeerd onder het type A_{ba}. Het opgravingssterrein ligt op een hoogte van ongeveer 50 m.

Fig. 1. Localisatie van de sleuven op het kadasterplan.

In het totaal werd een oppervlakte van 12 m op 30 m blootgelegd. Daarbij werd een oudere sleuf van vroegere opgravingen door M. Rogge aangesneden. Aan de zuidelijke en de westelijke zijden werd de sleuf nadien nog gedeeltelijk uitgebreid (fig. 2).

Het resultaat bedroeg een reeks kuilen, enkele paalgaten, een paar greppelstructuren en een waterput. Aanduidingen van woningen waren er niet. De weinige paalgaten, die aan het licht kwamen, vertoonden geen enkel onderling verband en waren niet aan elkaar te koppelen.

De oudste sporen horen thuis in de pre-Flavische periode. Een vijftal kuilen kunnen gesitueerd worden in de Claudisch-Neronische fase. De kuilen 55a en 55b waren rijk aan afval van metallurgische activiteiten o.a. enkele tientallen ijzerslakken, een paar bronsafvalfragmenten, enkele smeltkroesjes en talrijke fragmenten van zogenaamd "technisch aardewerk". De beide putten kunnen in de Claudische fase gedateerd worden, maar spoor 55b sneed de iets oudere afvalput 55a. Fragmenten van een vuurbok kwamen aan het licht in een nabijgelegen spoor. Opvallend voor het archeologisch materiaal in de aangesneden structuren is het relatief groot percentage van handgevormde ceramiek in de groep van de gewone waar.

Een aantal contexten kunnen worden ondergebracht in de overgangsfase Nero-Vespasianus. In één van de kuilen werden fragmenten van een Knorr 78 gevonden, naast elementen van een oven en tegels. In een andere afvalput, die waarschijnlijk met het oog op leemwinning was gegraven, werden twee identieke stempels van Passenus of (Passienus) van La Graufesenque en een exemplaar van Silvanus ontdekt.

De Flavische periode is vertegenwoordigd door acht archeologische sporen. Een gracht werd gesneden door een laat-Flavische kuil. Deze bevatte relatief veel aardewerkfragmenten van een verstoorde oudere put. In deze fase wordt de handgevormde ceramiek in de vicus van Velzeke verdrongen door het gedraaide reducerend gebakken aardewerk.

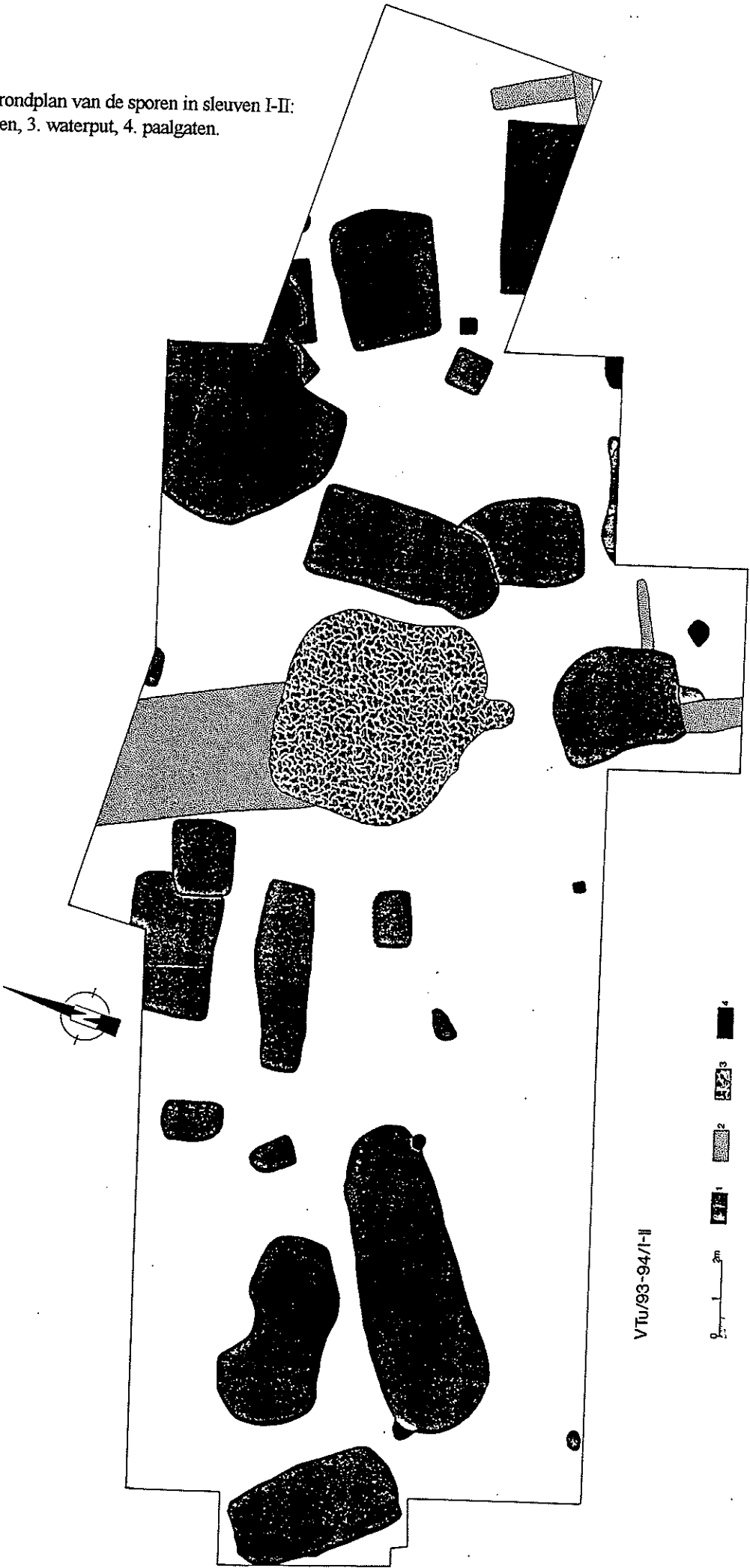
Tijdens de 2de eeuw neemt de densiteit aan sporen in deze zone af, een tweetal kuilen en een smalle greppel, gevuld met verschillende ijzerslakken, werden nog geattesteerd. Een afvalput heeft een terra sigillata-stempel van Malliacus van Lezoux opgeleverd. De oudere sporen in het opgegraven areaal worden afgesloten door een loopvlak dat rijk is aan 2de-eeuwse archaeologica. Sommige kuilen zijn zelfs afgedekt door een steenpakket dat bestaat uit kleine brokken veldsteen, keitjes, wat Doornikse kalksteen, Balegemse zandsteen en zelfs fragmenten van maalstenen. Onder zo een steenlaag werd een munt van M. Aurelius gevonden.

In het midden van de sleuf werd een waterput aangesneden. Wegens tijdsgebrek werd deze structuur niet volledig uitgegraven. Er werd gestopt op een diepte van -2,5 m. In dit stadium was het niet mogelijk om een onderscheid te maken tussen de werkput en de schacht. Het ingezamelde materiaal stamt uit de tweede helft van de 1ste en de 2de eeuw.

Geen enkel spoor kon in de 3de eeuw gedateerd worden, ook losse archaeologica uit deze periode werden bijna niet gerecupereerd.

Als besluit kan worden gesteld dat de onderzochte zone in de centrale sector van de vicus vooral tijdens de 1ste eeuw in gebruik was. Drie fasen kunnen onderscheiden worden. De oudste periode mag onder de keizers Claudius en Nero gedateerd worden. Deze sporen kunnen misschien geassocieerd worden met de aanwijzingen van een houtbouw, gezien de talrijke paalgaten, die zich lijkt af te tekenen in de noordelijke sector van het opgravingsareaal (sleuven III-V).

Fig. 2. Algemeen grondplan van de sporen in sleuven I-II:
1. kuilen, 2. grachten, 3. waterput, 4. paalgaten.

VTU/93-94/I-II

Van ambachtelijke activiteiten in deze zone getuigen de aanduidingen van brons- en ijzerproductie. De talrijke sporen uit de tweede helft van de 1ste eeuw kunnen waarschijnlijk gerelateerd worden aan een steenbouw die in deze periode werd opgetrokken en die bij onderzoek in de jaren '70 overigens onmiddellijk ten oosten van het huidige opgravingsvlak werd vastgesteld. De bewoningsactiviteit neemt dan af in de loop van de 2de eeuw. Voor de 3de eeuw is de informatie nihil, alhoewel het recenter onderzoek van de meer noordelijk gelegen sleuven III tot V wijst op belangrijke ingrepen in deze zone in de loop van deze troebele periode.

Literatuur

Rogge, M. en Van Durme, L. (red.), 1987. *Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen. Algemene brochure*, Zottegem.

Rogge, M., 1994. Velzeke en Kruishoutem in de Romeinse tijd, in: Rogge, M. en Beeckmans, L. (red.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Zottegem, pp. 47-59 (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke. Buitengewone Reeks, 2).

EEN ROMEINSE WEG IN KRUISSHOUTEM (O.-VI.)

K. Braeckman - F. Vermeulen

Sinds het einde van de 80er jaren wordt een uitgestrekte archeologische site, gelegen op de Kapellekouter even ten zuiden van de dorpskern van de Zuid-Oostvlaamse gemeente Kruishoutem, aan vrij intensief onderzoek onderworpen. Dit onderzoek is een samenwerking tussen het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen en de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent en geniet de steun van de gemeente Kruishoutem.

Door prospecties kon een archeologische zone van zo'n 10 ha worden gelokaliseerd en opgravingen lieten toe te stellen dat dit gunstig gelegen terrein bijna ononderbroken bewoond was van de 1ste tot de 15de eeuw na Chr.

De belangrijke Romeinse bewoning vangt vermoedelijk aan in het tweede kwart van de 1ste eeuw. Deze nederzetting groeit vrij snel uit tot een grote woonagglomeratie - een soort landelijk centrum of *vicus* - bestaande uit verschillende sectoren met afzonderlijke functie. De grote centrale sector, met vermoedelijk resten van steenbouw, werd nog niet aangesneden. De opgravingen grepen tot nu toe plaats in twee noordelijke sectoren. Een open plaats met talrijke resten van votieoffers, zoals een 30-tal bronzen godenbeeldjes en een sokkeltje met opschrift gewijd aan de god Mars Camulus, alsook de vermoedelijke fundering van een altaar, wijzen op het bestaan van een heiligdom. Aansluitend hierbij legden we delen bloot van een ambachtelijke woonwijk met o.a. sporen van houtbouw, kelders, waterputten en resten van ijzer- en bronsproductie. De Gallo-Romeinse bewoning hield wellicht stand tot in de 4de eeuw.

Het veldwerk in 1994 was er ondermeer op gericht een reeks sporen uit de onmiddellijke omgeving van de site, ontdekt door luchtfotografie, via opgravingen te bevestigen en te bestuderen. Vooral de lokalisatie van wegtracés verdiende, met het oog op het vaststellen van de nederzetting als een wegenknooppunt, alle aandacht. Twee mogelijke sporen van wegen, die zich in de gewassen aftekenden tijdens de droge zomers van 1989 en 1990, bevonden zich respectievelijk op een 500-tal meter ten zuiden en ten zuidoosten van de nederzettingkern. Vanuit de lucht waren ze detecteerbaar door respectievelijk drie en twee parallel verlopende grachtsporen. Het meest duidelijke zuidelijk

grachtenspoor, gelegen op het grondgebied van deelgemeente Nokere, sloot plaatselijk haaks aan op een reeks sporen van grachten (?). Het feit dat deze lineaire grachtsporen discordant zijn met de huidige perceeloriëntatie kan wijzen op het bestaan van antieke parcellering.

Een sondering uitgevoerd dwars op de mogelijke wegsporen ten zuiden van de site bracht bevestiging dat het hier inderdaad een Romeinse weg betrof. De weg was ongeveer 4 m breed en had een wegdek van aangedamd zand zonder steentoevoeging. In dit wegdek tekenden zich een reeks duidelijke karresporen af. Twee brede grachten, gevonden aan weerszijden van het wegdek, stonden in voor de drainage van de rijstrook. In hun vulling konden diverse fasen onderscheiden worden die in verband staan met enerzijds het onderhoud van de grachten, anderzijds met de opgave van het systeem. Artefacten (o.a. Zuigallische sigillata) uit de vulling van wegdek en grachten pleiten voor aanleg van het systeem in de tweede helft van de 1ste eeuw en een gebruik tijdens de midden-Romeinse tijd. Een reeks karresporen gevonden onder de oostelijke gracht duiden aan dat het systeem met drainagegrachten werd voorafgegaan door een oudere wegverbinding.

De ontdekking en het onderzoek van deze nog ongekende weg die vanuit het zuiden leidde naar het centrum van de *vicus* te Kruishoutem is aanleiding om in onze mondelinge bijdrage even stil te staan bij de ontwikkeling van het Romeinse wegennet in dit deel van Vlaanderen. Enerzijds wordt de hypothese gevoed van een rechtstreekse verbinding tussen de centra van Kerkhove aan de Schelde en Kruishoutem, anderzijds wordt even stil gestaan bij de problematiek van het onderzoek naar Romeinse aardewegen, inzonderheid in Zandig Vlaanderen.

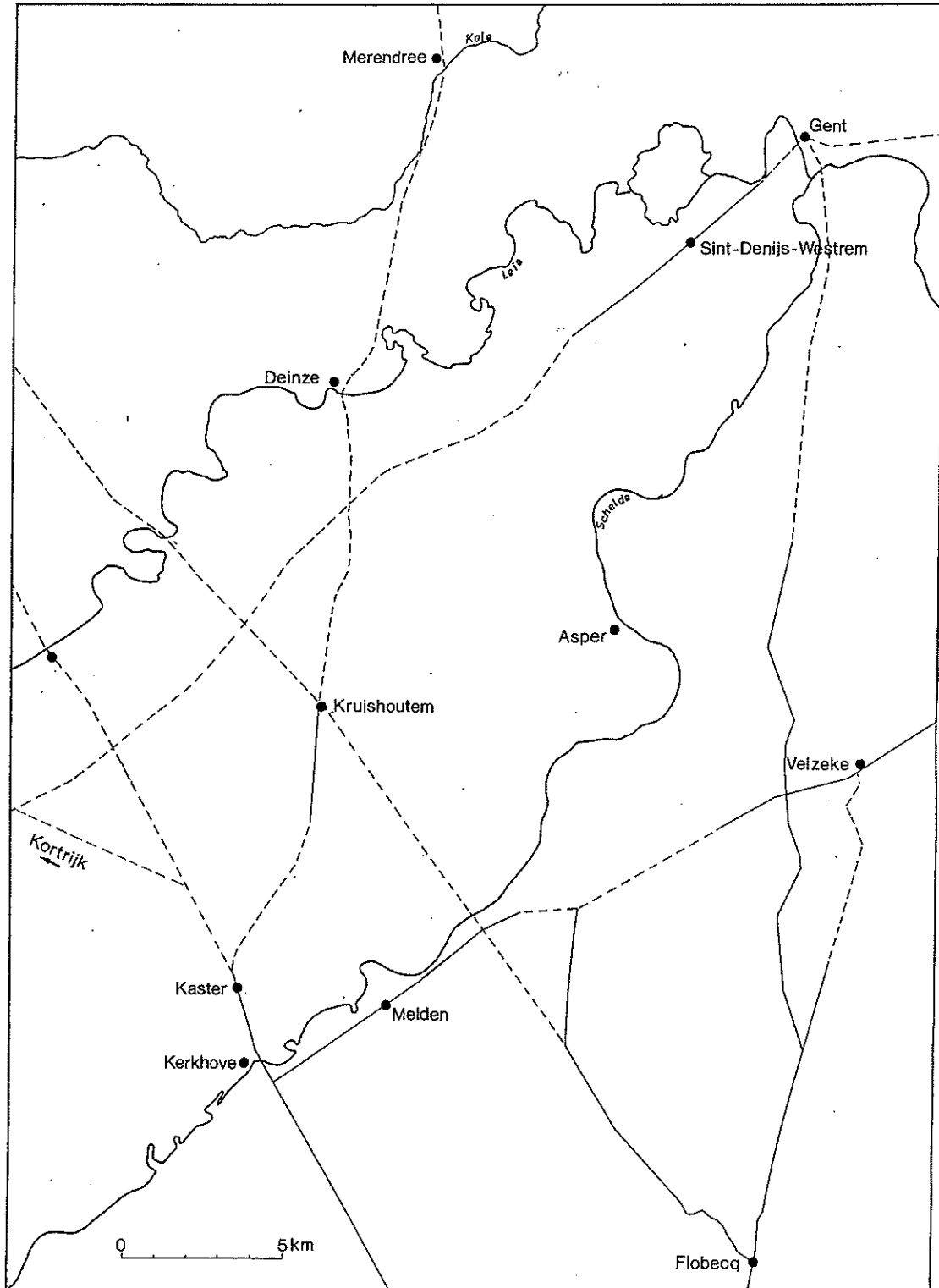
In dit noordelijk zandgebied hebben de onbeschikbaarheid van steen, maar zeker ook politiek-militaire factoren aan de basis van het ontstaan van het Romeins wegennet, evenals de aanpassing en versnippering van het landschap tijdens de middeleeuwen, verhinderd dat zowel hoofdwegen als ondergeschikte tracés gemakkelijk detecteerbaar zijn. Slechts door minutieuze prospecties (o.a. luchtfotografie, geofysische prospectie) en het systematisch aangraven van wegsporen kan het hiaat op de kaart deels opgevuld worden. Het hier besproken onderzoek in Kruishoutem is dan ook slechts een klein onderdeel van een reeks waarnemingen die de jongste jaren op verschillende plaatsen in de Vlaamse Zandstreek werden verricht.

Literatuur

Vermeulen, F., 1992, *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventarisatie en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Gent.

Vermeulen, F., Rogge, M. en Van Durme, L. (red.), 1993, *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, in : *Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks nr. 2*, Gent.

Fig. 1 Proeve van het Romeinse hoofdwegennet in zuidelijk Oost-Vlaanderen met aanduiding van de gekende en enkele vermoede centrale plaatsen.

DE INHEEMSE NEDERZETTINGEN VAN OSS-USSEN (NOORD-BRABANT) Oude data en recente ideeën

D. Wesselingh

Sinds 1974 wordt in en rond het Noord-Brabantse Oss door het Leidse Instituut voor Prehistorie (IPL) jaarlijks opgegraven. Het voorlopige verslag 'Getekend Zand' (Van der Sanden/Van den Broeke 1987), het overzichtswerkje 'Oss, verleden aan het licht' (Fokkens 1993) en de diverse opgravingsverslagen in de Archeologische Kroniek van Noord-Brabant (o.a. Fokkens 1991; 1992) hebben ervoor gezorgd dat de grote lijnen en de resultaten van het onderzoek bij de meeste prehistorische en provinciaal-Romeinse archeologen bekend zijn. Met het verschijnen van het proefschrift van Schinkel (1994) zijn nu ook alle gegevens over de brons- en ijzertijdbewoning beschikbaar. Op het moment vindt een analyse van het nederzettingssysteem in de Romeinse tijd plaats. Een aantal voorlopige resultaten van dit onderzoek zal tijdens de lezing worden gepresenteerd.

Het onderzochte gebied in en rond Oss heeft de sporen opgeleverd van in totaal negen bewoningskernen uit de Romeinse tijd (fig. 1). De eerste IPL-opgraving in Oss, in 1974 en 1975, betrof de inheemse nederzetting IJsselstraat (Verwers 1978, Wesselingh in druk). Drie bewoningsclusters werden opgegraven tussen 1976 en 1984 tijdens de campagnes in de wijk Ussen, en zijn bekend onder de namen Vijver, Zomerhof en Westerveld (Van der Sanden 1987; 1988). Deels in Ussen, deels in de wijk Mettegeupel ligt een vierde nederzetting, genaamd Schalkskamp (Fokkens 1991; 1992).

De overige vier sites betreffen alle noodopgravingen tijdens bouwactiviteiten, die meestal slechts een kleine hoeveelheid informatie opleverden omtrent inheemse bewoning. In de opgraving Oss-Zaltbommelseweg (Van der Sanden 1990) waren nog de resten van drie huisplattegronden te onderscheiden. Bij Oss-Eikenboomgaard kon bewoning worden afgeleid uit de vondst van een waterput uit de Romeinse tijd. Ook op de site Horzak is Romeinse bewoning gebaseerd op de vondst van een waterput, waar bovendien een set bronzen wijnzeven in werd gevonden. De vindplaats Elzenburg tenslotte is de meest onzekere van de negen, omdat de gevonden sporen mogelijk ook uit ijzertijd zouden kunnen dateren.

Om het beeld van de micro-regio rond Oss in de Romeinse tijd compleet te maken dient nog het grafveld genoemd te worden, dat in een ander kader wordt uitgewerkt (Hessing in voorb.), maar wel een rol zal spelen bij de reconstructie van het sociale systeem.

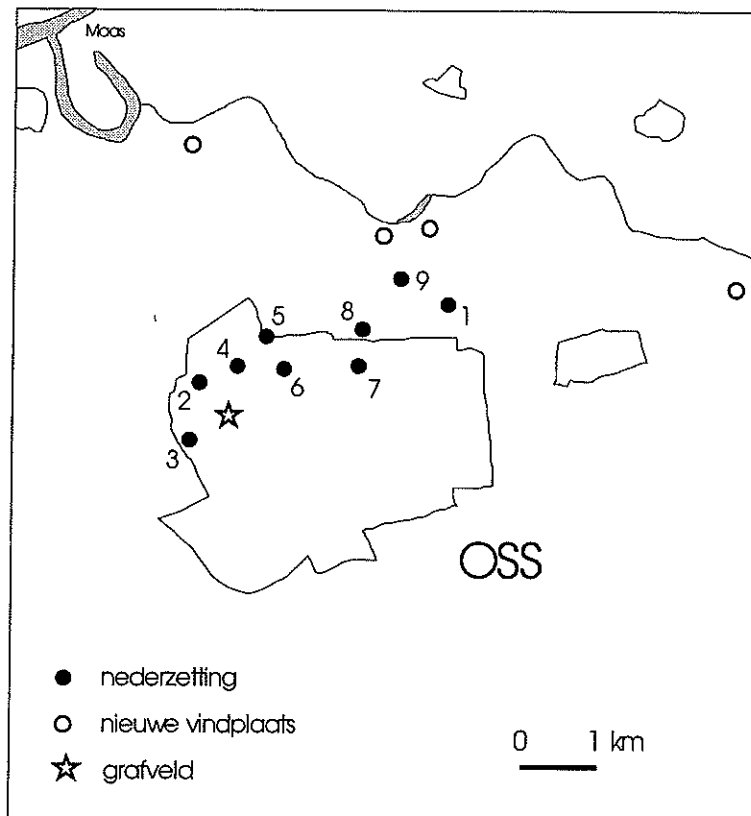
Tijdens de lezing zullen alle nederzettingen kort worden belicht, waarna enkele specifieke kenmerken nader bekeken kunnen worden. Het betreft hier onder andere het verschijnsel 'nederzettingsgreppel'. Recent onderzoek heeft aangetoond dat rond Oss dergelijke greppels niet alleen voorbehouden zijn aan grotere nederzettingen, zoals aanvankelijk werd gedacht. Er is zelfs een mogelijke verbinding tussen de nederzettingsgreppels van Westerveld en de omheining rondom Schalkskamp. Wat betekenen zulke afgrenzingen dan nog, en in hoeverre kunnen we ze gebruiken om een hiërarchie van rurale nederzettingen (o.a. Slofstra 1991) op te stellen?

Engels onderzoek (Hingley 1990) levert suggesties voor een alternatieve interpretatie van nederzettingsgreppels. Deze kan gebruikt worden als vorm en afmetingen een defensieve functie uitsluiten, maar ook bij een primair defensieve functie kan een nederzettingsgreppel een meer omvattende betekenis hebben gehad voor degenen die de greppel aanlegden. De functie zou dan ook moeten worden verklaard binnen de context van de sociale conventies van diegenen die binnen zo'n omgrenzing leefden. Mogelijkheden zijn sociale uitsluiting (een nederzetting/lokale sociale groep die zich onderscheidt van de rest van de gemeenschap), het uitdrukken van status en eventuele rituele betekenis.

Het bovenstaande heeft mogelijk gevolgen voor de lokale nederzettingshiërarchie. Verder onderzoek van de sites uit Oss en vergelijking met andere nederzettingen uit de regio zullen een scherper beeld van het nederzettingssysteem moeten opleveren.

Fig. 1 De verspreiding van nederzettingen en grafveld uit de Romeinse tijd rond Oss.

1 = IJsselstraat, 2 = Vijver, 3 = Zomerhof, 4 = Westerveld, 5 = Schalkskamp, 6 = Zaltbommelseweg, 7 = Eikenboomgaard, 8 = Horzak, 9 = Elzenburg.

Literatuur

Fokkens, H., 1991, Oss-Ussen, wijk Schalkskamp. Nederzettingssporen uit de periode 250 voor tot 50 na Chr. Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1990, *Brabants Heem* 43, 122-133.

Fokkens, H., 1992, Oss-Ussen, wijk Schalkskamp. Verslag over het onderzoek in 1991 en 1992. Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1991-1992, *Brabants Heem* 44, 157-167.

Fokkens, H., 1993, *Oss, verleden aan het licht. De voorgeschiedenis van Oss, 2500 vóór tot 250 na Christus*, Oss (Gemeentelijk Museum Jan Cunen).

Hessing, W.A.M., in voorb., *De inheems-Romeinse grafvelden in het Rivierengebied*, (dissertatie).

Hingley, R., 1990, Boundaries surrounding Iron Age and Romano-British settlements, *Scottish Archaeological Review* vol. 7, 96-103.

Sanden, W.A.B. van der , 1987, Oss-Ussen: de nederzettingen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (red.) 1987, 53-67.

Sanden, W.A.B. van der , 1988, The Ussen Project: large scale settlement archaeology of the period 700 BC - AD 250, a preliminary report, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 95-125.

Sanden, W.A.B. van der & P.W. van den Broeke (red.), 1987, *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre, (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem, 31).

Sanden, W.A.B. van der, 1990, Een nederzetting uit de Romeinse tijd te Oss (Zaltbommelseweg), *Brabants Heem* 42, 95-102.

Schinkel, C., 1994, *Zwervende erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit bronstijd, ijzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986*, Leiden (dissertatie IPL).

Slofstra, J., 1991, Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt Area during the Early Roman period. In: N. Roymans/F. Theuws (eds.), *Images of the past: studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Prae- en Protohistorie, 7).

Verwers, G.J., 1978, Oss-Ussen. In: W.J.H. Verwers/G.A.C. Beex, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1974- 1976*, Eindhoven, (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem, 17), 21-22.

Wesselingh, D.A., in druk, Iron Age graves and a native-Roman settlement at Oss-IJsselstraat, *Analecta Praehistorica Leidensia* 26.

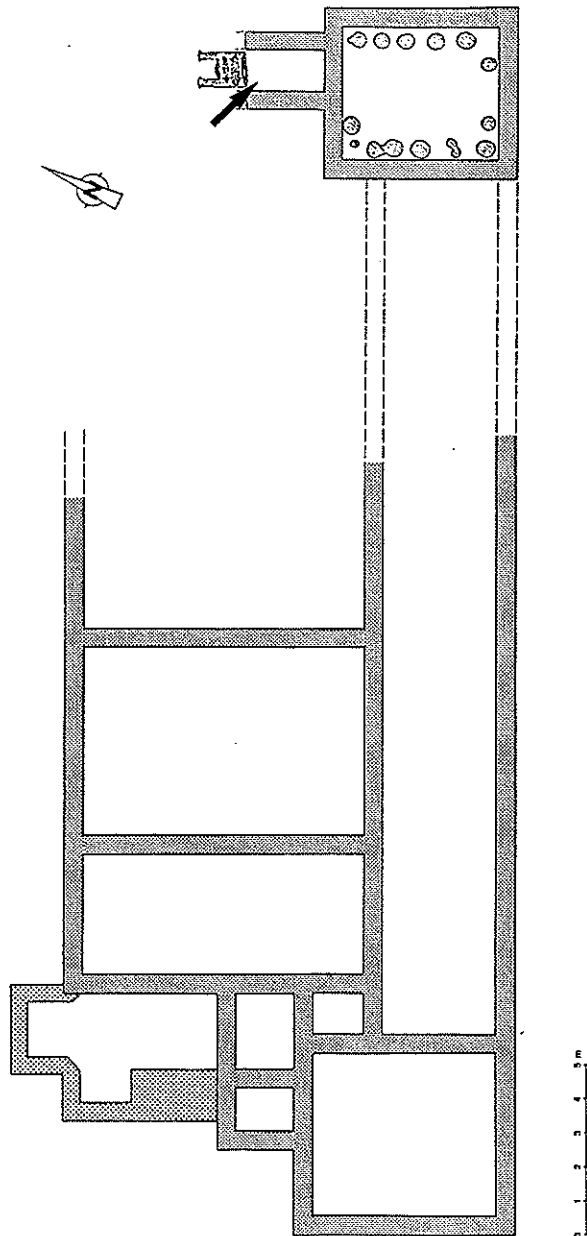
DE VILLA EN HET BRONSDEPOT VAN WANGE (BRABANT)

M. Lodewijckx

Sinds enkele jaren voert de Afdeling Archeologie van de K.U. Leuven een systematisch onderzoek uit naar de historische ontwikkelingen tijdens diverse cruciale overgangsfazen in de geschiedenis. Dankzij de grote variatie aan goed bewaarde grondsporen en vondsten uit diverse perioden, hebben vooral de opgravingen op het site te Wange-Damekot (Landen), gelegen langs de Kleine Gete, belangrijke nieuwe informatie opgeleverd. Dit onderzoek werd voornamelijk gefinancierd met kredieten van het Onderzoeksfonds van de K.U. Leuven (OT/88/4), de Nationale Bank van België en de Provincie Brabant.

De belangrijkste komponent van de Romeinse infrastructuur in de regio is ongetwijfeld de Romeinse baan van Tienen naar Tongeren die even ten noorden van het site loopt en 800 m stroomafwaarts de Kleine Gete oversteekt. Bij deze overgang troffen we in 1983 een kleine Romeinse begraafplaats met crematiegraven aan en in 1989 een Frankisch grafveld. Beide begraafplaatsen staan in directe relatie tot de woonzone van het site te Wange-Damekot.

Fig. 1 : Plattegrond van de Romeinse villa te Wange. Opvallend zijn de twee hoekvertrekken en de galerij die beiden verbindt. Het eigenlijke hoofdgebouw bevindt zich hierachter. Links achteraan de uitbouw met het badvertrek. Het rechterdeel van de villa is verdwenen door de erosie. Wel werd de keldertrap en het keldervertrek met de in de grond ingegraven amforen en voorraadpotten teruggevonden. De pijl duidt de plaats aan waar de kollektie werd gevonden.

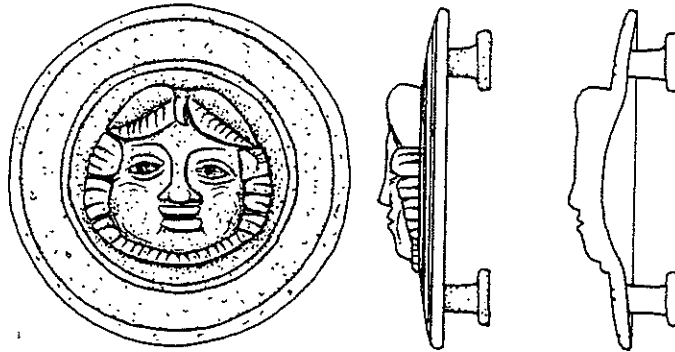
De opgravingen in de woonzone hebben aangetoond dat de eerste woningen waarmee reeds Vroegromeins aardewerk kan worden geassocieerd volledig in de trant van de inheemse bouwtraditie waren opgericht, m.n. rechthoekige huizen in hout en leem, met een centrale rij palen onder de nok. De eerste konstrukties met een stenen onderbouw zijn te dateren in de tweede eeuw na Chr. (fig. 1). Het woonhuis bestond dan uit een centraal blok, voorzien van twee grote uitspringende hoekkamers, verbonden door een lange open galerij langs de straatzijde. Onder het rechter hoekvertrek was een grote kelder (4 m x 4,25 m) aangelegd met een afzonderlijk trappenhuis, voorzien van een houten trap. Langs de wanden van deze kelder waren een 15-tal gaten in de vloer aangebracht waarin zich amforen en *dolia* met de voorraden hadden bevonden. Aan de linkerzijde werd later een ruime kamer met diverse nissen bijgebouwd, die als badvertrek kan worden bestempeld. Het landbouwareaal dat bij deze villa's hoorde is veel groter dan in de streek van Tongeren en komt ongeveer overeen met dat van de huidige dorpen.

De villa van Wange ging omstreeks het midden van de 3de eeuw in de vlammen op en werd niet meer heropgebouwd. Vermoedelijk zijn de bewoners gevlucht of omgekomen naar aanleiding van de invallen van de Germanen. Bij deze brand werd ook heel de inboedel vernield. Enkel in het trappenhuis bleef daarvan nog wat bewaard. Zo vonden we er, naast aardewerk en glas, ook een kollektie van niet minder dan 650 kleine voorwerpen in brons en een 50-tal ijzeren objekten. Het ensemble bestaat uit een 30-tal verschillende typen, de meesten zijn in diverse varianten en formaten beschikbaar. De mooiste stukken zijn ongetwijfeld de sierschijven met Medusahoofd in reliëf (fig. 2) en de appliquen met een Silenusfiguur in reliëf. Veruit de grootste groep zijn de *phalerai*, eenvoudige bronzen schijven, uitgevoerd in een 8-tal formaten. Verder zijn er een 60-tal *phalerai* met emaillegwerk in een 7-tal formaten. Andere opvallende stukken zijn *ajour* uitgewerkte appliquen in de vorm van het peltamotief in diverse varianten en formaten, spits toelopende ovale appliquen, rechthoekige stukken met dwarse lijnen in reliëf, gestyleerde phalli, zware schijven in de vorm van een bloem, een schouderjuk, een dubbele bronzen haak met uiteinden als zwanehoofden, bronzen ringen, klokjes, kettingen, enz. De bewaringstoestand van de voorwerpen is ronduit desastreus. Ze zijn allen zwaar verbrand, velen zijn slechts fragmentair bewaard en sommigen ernstig vervormd. Chemisch onderzoek heeft aangetoond dat er, naast de stukken met emaillegwerk, vele reeksen van de bronzen siervoorwerpen bedekt waren met een emailvertrek die in verschillende kleuren was uitgevoerd. De meest voor de hand liggende interpretatie van de kollektie is dat het gaat om een voorraad schroot van de villa-eigenaar.

Op het villadomein te Wange treffen we in de 4de eeuw een groep nieuwe bewoners aan. In 1993 werden de grondsporen van een kelderhut (*Grubenhäus*) gevonden. Op de bodem troffen we Terra Sigillata met radstempelversiering aan. De houtskooldatering leverde een datum op van 1592 ± 28 BP. (UtC-3681), dit is gecalibreerd 444 AD.

Vlak bij de begraafplaats van de vroegere Romeinse bewoners, troffen we een grafveld aan van deze Franken. De graven waren aangelegd in noordwest-zuidoost verlopende rijen, het hoofd in het zuidwesten geplaatst. Dit grafveld te Neerhespen bleek, waarschijnlijk reeds in de Oudheid, grondig geplunderd te zijn. Slechts één graf was nog duidelijk ongeschonden. De overledene was een vrouw van ca 35 jaar (antropologisch onderzoek door Dr. Ch. Charlier). Beide handen waren over het bekken gelegd. Rechts van het hoofd bevonden zich een kogeffles en een spitsbeker. In de halsstreek werden tientalle minuskule kraaltjes van divers model en in glaspasta in diverse kleuren gevonden. Een grotere, sterk afgesleten kraal in opaakgroen glaspasta met geel zigzagmotief lag bovenaan tussen de benen en ter hoogte van de lenden bevond zich een bronzen *Armbrustfibula*. Het ensemble is op typologische basis te dateren rond 440 na Chr.

Fig. 2 : Medusahoofd in relief, achteraan voorzien van 2 nieten.

BELGISCHE SCHOENMAKERS

C. van Driel-Murray

Door middel van het presenteren van een kort overzicht van mijn recent onderzoek aan enkele vondstcomplexen uit België, wil ik de aandacht vestigen op leer als afzonderlijke materiaalgroep. Hoewel er nog betrekkelijk weinig leer uit België beschikbaar is, vormen deze complexen een belangrijke aanvulling op de talrijkere vondsten uit de "militaire zones", vooral gezien het totale gebrek aan gegevens uit Gallië. Los van de intrinsieke waarde en dateringsmogelijkheden van vooral het schoeisel, leveren de Belgische complexen ook directe aanwijzingen voor militaire bevoorrading, alsmede nijverheid en specialisatie in steden en *vici*. Mogelijkheden voor het vaststellen van ethnische/regionale kenmerken zullen ook de revue passeren.

ENKELE RESULTATEN VAN ARCHEOZOÖLOGISCH ONDERZOEK OP ROMEINSE SITES IN BELGIË

A. Lentacker, W. Van Neer en B. De Cupere

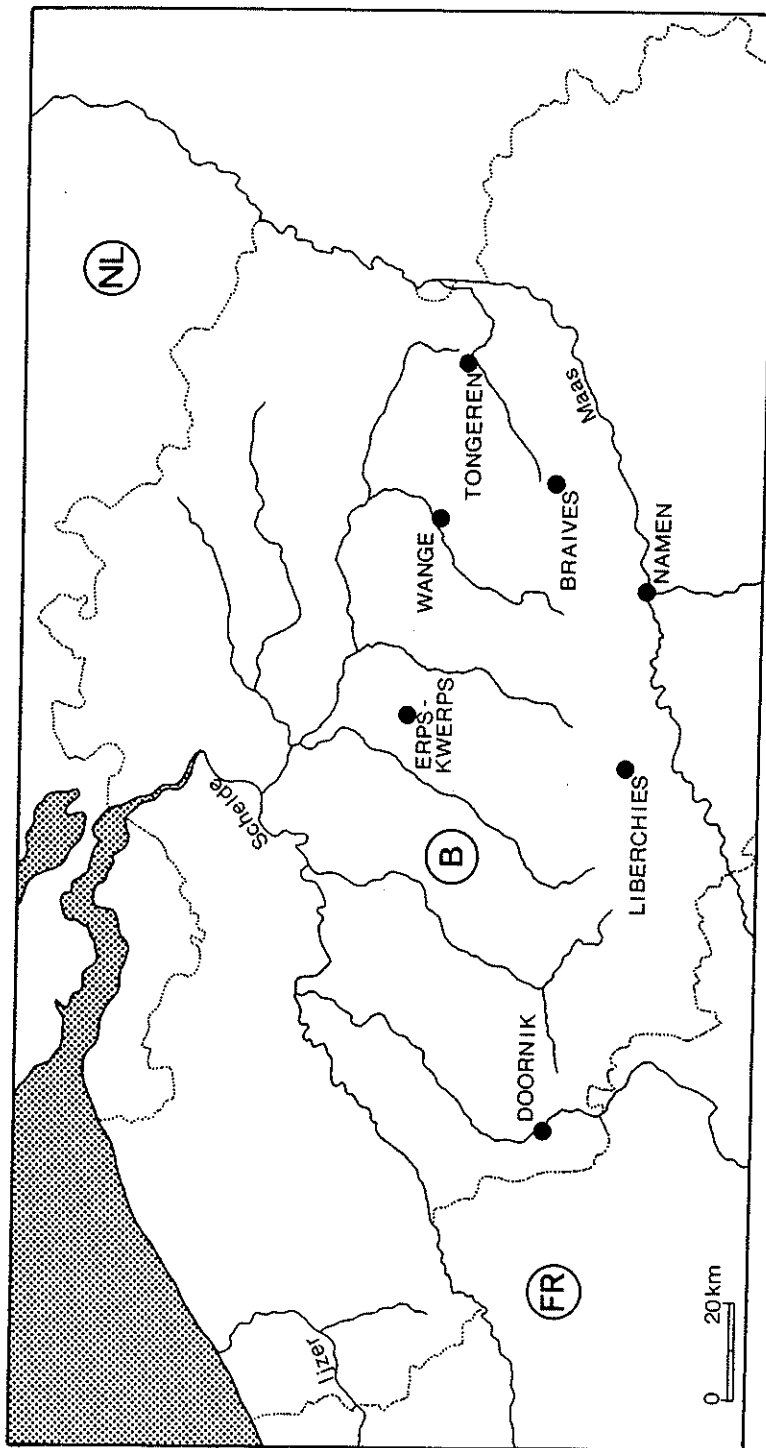
Het Laboratorium voor Osteologie van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren fungeert sedert 1990 als satelliet binnen het Interuniversitair Attractiepolenproject "Interdisciplinaire Archeologie" (IUAP n° 28). De satelliet in Tervuren is verantwoordelijk voor de studie van de faunacollecties opgegraven door archeologen van de K.U.Leuven en de U.C.Louvain op hun sites in Turkije, Egypte en België. Voor België stelt het project zich tot doel de overgang van de Romeinse naar de middeleeuwse periode te bestuderen.

Romeinse vindplaatsen waarvan de archeozoologische analyse is afgesloten of sites die nog onder studie zijn, worden aangeduid in Figuur 1. De botcollecties zijn afkomstig uit de villa's te Wange en Erps-Kwerps, uit de *vici* te Braives en Liberchies en uit een meer stedelijke context te Doornik. Omdat binnen de archeozoologie niet enkel de gedetailleerde studie van één site belangrijk is, maar men de resultaten van verschillende vindplaatsen moet kunnen vergelijken om economische patronen of milieuveranderingen te illustreren, zijn ook een aantal botcollecties van Belgische sites bestudeerd die niet door archeologen van het IUAP-project zijn opgegraven. Zo werden de faunas van een aantal contexten binnen de Romeinse *vicus* te Namen onderzocht (opgravingen door de Direction des Fouilles de la Région wallonne).

Bij het opstarten van het IUAP-project was het onderzoek van visresten onbestaande in België. Het uitbouwen van een uitgebreide referentiecollectie in het museum te Tervuren maakte het mogelijk gedetailleerde ichthyologische analyses uit te voeren. Binnen dit onderzoek werden naast de hierboven vermelde sites ook een aantal vindplaatsen opgenomen uit de Romeinse stad Tongeren (opgravingen door het Instituut voor het Archeologisch Partrimonium).

Daar in dit stadium van het onderzoek een algemene vergelijking van de economie van de verschillende sites niet opportuun lijkt, benadrukken we enkele interessante deelresultaten. Dat de Romeinen verantwoordelijk zijn geweest voor de introductie van een aantal diersoorten in onze gewesten is algemeen bekend. Archeozoologische gegevens voor dit fenomeen blijven echter schaars. De theorie dat de zwarte rat slechts door de kruisvaarders in West-Europa werd binnengebracht is door archeozoologische studies recent ontkracht. Het dier zou reeds gedurende de Romeinse overheersing in onze streken voorkomen. Resten van de zwarte rat zijn inderdaad in de Romeinse contexten van Doornik teruggevonden. Ook de gedomesticeerde kat werd slechts gedurende de Romeinse periode binnengebracht. Skeletvondsten van dit dier blijven in België echter heel zeldzaam. Tot 1990 was het enige bewijs voor hun aanwezigheid in Vlaanderen een pootafdruk van een kat op een Romeinse dakpan gevonden te Burst (opgravingen IAP). Resten van kattenskeletten werden door ons teruggevonden in het site "Hospice Saint-Gilles" te Namen en in de waterput te Braives. In de villa van Erps-Kwerps werden de resten opgegraven van twee gedomesticeerde ezels. Alhoewel de laatste jaren meer en meer vondsten van dit dier zijn beschreven uit Romeinse sites ten noorden van de Alpen zijn de beenderen te Erps-Kwerps de eerste zekere archeozoologische aanduiding van het voorkomen van de soort in België.

Fig. 1: Situering van de Romeinse vindplaatsen bestudeerd binnen het IUAP-project n°28 (Doornik: IIIe eeuw-midden Ve eeuw AD; Liberchies: Iste eeuw BC-IVe eeuw AD; Erps-Kwerps: Romeins; Wange: Romeins; Braives: IIIe eeuw-midden IVe eeuw AD; Tongeren, Veemarkt: IIe eeuw AD; Tongeren, Hondstraat: Iste-IIe eeuw AD; Namen: IIe-IIIe eeuw AD).

In Romeinse sites uit onze streken vinden we binnen de runderpopulatie meestal een overwicht van resten behorend tot een kleiner autochtoon ras, aangevuld met enkele botten van grotere dieren die men als een geïmporteerd mediterraan ras omschrijft. In de villa te Erps-Kwerps bleek het overgrote deel van de runderresten echter afkomstig van vrij grote dieren. Dit vormt het bewijs van een overschakeling van de ijzertijdtraditie waarin men kleine dieren kweekte voor eigen gebruik naar een markteconomie waarin grote consumptiecentra, zoals *vici*, van voedsel werden voorzien door productiecentra voor wie het voordeliger was om grote dieren te kweken voor de handel.

In een 34 meter diepe waterput op de *vicus* van Braives troffen we de resten aan van bijna volledige skeletten van verschillende soorten. Deze zijn afkomstig van op de *vicus* aanwezige dieren die een natuurlijke dood stierven waarna men zich onttreed van hun karkas door het in de schacht van een niet-meer functionele waterput te gooien. Het gaat om ten minste een 20-tal varkens, 10 honden, 4 paarden, 2 koeien, 2 schapen en 1 kat. Tussen de resten troffen we een groot aantal botten van foetussen of doodgeboren dieren aan, vooral van varkens maar ook van een schaap en twee paarden. Dit vormt het bewijs dat men deze dieren op de *vicus* kweekte en men dus niet volledig voor zijn vleesvoorziening (varkens en schapen) afhankelijk was van in de buurt gelegen productiecentra. De studie van de loopkeverresten (studie Konjev Desender, K.B.I.N.), die in de bezinkingslaag van deze waterput werden aangetroffen, duidt tevens op een dominantie van soorten die specifiek voorkomen op graasweiden van vee.

De aanwezigheid van oesters in sommige van de hierboven beschreven sites bewijst dat deze zeevruchten verhandeld werden van de kust naar het binnenland. Studie van de visresten geeft echter geen aanwijzing voor zulk transport van mariene zeevis. Waarschijnlijk was de lokale zoetwaterfauna nog zo rijk dat een dergelijke handel overbodig was. In de 3de eeuwse bezinkingslaag van de waterput te Braives werden echter wel de resten van vijf mariene vissoorten aangetroffen die typisch zijn voor de noord-oostelijke Atlantische kust. Uit de vrij kleine afmetingen van de dieren (4-5 cm SL) en het feit dat het om vette vissoorten gaat, wat hun transport in verse vorm bemoeilijkt, kan men afleiden dat het gaat om de resten van een vissaus (*garum* of *allec*). Dergelijke vissausen, met sterk gewaardeerde culinaire en medicinale toepassingen, waren oorspronkelijk typisch mediterrane producten die over het ganse Romeinse rijk werden geëxporteerd. Vanaf de 2de eeuw na Chr. verving men de import van deze handelswaar echter geleidelijk door een lokale productie langs de Atlantische kust van Gallië. Naast twee vondsten van lokaal geproduceerde vissaus in Groot-Britannië zijn de resten uit Braives de eerste archeozoologische aanduiding van de consumptie van *garum* of *allec* in het continentaal deel van Europa.

In de verschillende Romeinse sites zijn op de beenderen slacht- en snijsporen aangetroffen. Sporen op de schedel van een rund uit de waterput te Braives tonen hoe het dier werd gedood door een slag op het voorhoofd, waarna de horens werden afgehakt, eventueel om samen met de huid verhandeld te worden. Verscheidene doorboorde schouderbladen van rund uit Braives tonen aan dat gerookte schouderstukken werden verhandeld. De vele kleine snijsporen op deze stukken aangetroffen ontstonden bij het lossnijden van het droge, gerookte vlees dat stevig aan het bot vastzat. In de *vicus* van Namen troffen we binnen bepaalde contexten een sterke intentionele fragmentatie van de runderknoken aan. In het verleden zijn dergelijke grote collecties, die enkel in Romeinse sites worden teruggevonden, omschreven als het resultaat van een soepbereiding of van de extractie van merg. De fragmentatie van de beenderen te Namen is echter zo sterk dat het eerder om de resten van een lijm- of vetproductie moet gaan.

De tot nu toe onderzochte Romeinse sites lieten toe een aantal aspecten van het dagelijks leven te belichten. De waarnemingen zullen echter moeten uitgebreid worden tot een groter aantal vindplaatsen om het belang van het dierenbestand in de economie te kunnen uitdiepen.

AMFOORSTEMPELS EN PROSOPOGRAFIE

J.H. van der Werff

Amfoorstempels zijn doorgaans naamsaanduidingen in sterk verkorte vorm. Het is verleidelijk de in het stempel vervatte naam in verband te brengen met een bekende persoonlijkheid. Soms lukt dat. Achter het stempel **TR.LOISIO** op de zogenaamde Grieks-Italische wijnamforen uit Ischia gaat vermoedelijk de handelaar of grondbezitter Trebios Loisios schuil. Hij was actief omstreeks het midden van de 2de eeuw voor Chr. en onderhield in inscripties vastgelegde contacten met het handelscentrum Delos. C.Laecanius Bassus, consul in 40 na Chr., was grondbezitter op het schiereiland Istrië. Amforen (type Dressel 6B), met zijn naam gestempeld en gevuld met olijfolie, vonden afzet in Noord-Italië en op de Magdalensberg.

Interessant in het geval van Bassus is de expliciete verbinding van grondbezit, amforenproductie en politieke macht. De Spaanse archeoloog J. Remesal Rodríguez vermoedt achter de bekende LFC-stempels eenzelfde gelukkige combinatie. De stempels (op de Zuid Spaanse olijfolie-amforen Dressel 20) beginnende met de letters LFC zijn even rijk in aantal als aan varianten. De varianten **LFCCVFCAT** en **LFCCVFSCAL** inspireerden Remesal Rodríguez tot de lezing *Lucii Fabii Cilonis, clarissimi viri*. Deze Cilo was o.m. consul in 192 en 204, *praefectus urbi*, vertrouweling van Septimius Severus (193-211) en een van de machtigste mannen van zijn tijd. In de optiek van Remesal Rodríguez breidde Cilo, profiterend van de keizerlijke gunst, zijn grondbezit in het olijfrijke Baetica sterk uit en verwierf hij het bijna-monopolie van de olieleveranties aan de legers van de Rijn-limes.

Deze visie houdt geen stand. Analyse van de ook in Nederland aanwezige LFC-varianten **L.F.C.**, **LFCCO(L)**, **LFCCVFCAT** en **LFCCFP** toont aan dat deze, met uitzondering van de eerste, ongeveer een generatie jonger zijn dan Cilo en vermoedelijk moeten worden toegeschreven aan ene L.F.Crescens. Over deze Crescens, hoewel van senatoriale stand, is verder niets bekend. De ontmoeting van amfoorstempels en prosopografie blijft, zoals gewoonlijk, ook in dit geval dus zonder spectaculair resultaat.

AMFORENONDERZOEK IN WESTELIJK BELGIE

P. Monsieur

Sinds kort is een amforenonderzoek op gang gekomen in Oost- en West-Vlaanderen in samenwerking met de *Universiteit Gent*, het *Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen* en de *Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen*.

Fig 1 Spreading Dressel 20-stempel L.I.T, L(uci) I(uli) T(halli)?, c.150-210

1. Córdoba	6. Braives	11. Saalburg	16. Silchester
2. Lora del Río	7. Augst	12. Heddernheim	17. Verulamium
3. Fos	8. Cannstatt	13. Nijmegen	18. Maryport
4. Rome	9. Mainz	14. Richborough	19. Corbridge
5. Melden	10. Zugmantel	15. Londen	20. Alexandrië

De studie van de amforen is toegespitst op drie sites: **Velzeke**, **Kruishoutem** en **Kerkhove**. Zowel de stand van het archeologisch onderzoek en het specifieke karakter van elke plaats, als de hoeveelheid van het materiaal heeft de keuze van deze sites bepaald.

Hoewel het onderzoek zich nog in de verzamelfase bevindt, bleken de resultaten interessant genoeg voor een eerste presentatie. Wat onmiddellijk in het oog springt, is de verscheidenheid aan amforentypes, dus produkten, van de laatste decennia voor onze tijdrekening tot in het derde kwart van de 1e eeuw. Dergelijke variëteit was eerder onverwacht voor deze zone tussen limes en een naar het zuiden toe sterker geromaniseerd Gallië. Naar het einde van de eeuw toe daalt het aantal types tot een beperkt gamma. Het gaat bijna altijd om containers voor voedingswaren, alle van mediterrane oorsprong, waarbij wijn, olijfolie en vissausen primeren. Ze zijn aanvankelijk via het militaire circuit in onze streken beland, om uiteindelijk ook op burgerlijke afzetmarkten terecht te komen. Een vroegere invoer via handel met lokale bevolking zoals in meerdere gebieden in Gallië het geval was, werd tot nog toe niet vastgesteld. Kwantitatief lijkt het aantal amforen vóór het midden van de 1e eeuw niet echt hoog te scoren. Pas vanaf de tweede eeuw komt er een ware doorbraak, voornamelijk van amforen voor olijfolie uit Baetica en wijn uit het zuiden van Gallië, een normaal patroon dat overeenstemt met de bevindingen in de Germaanse grenszone en elders in Gallië. Vissausen uit het gebied van de Middellandse Zee verdwijnen zo goed als volledig. In de loop van de 2e eeuw verschijnen imitaties van mediterrane amforentypes, plaatselijk of in omliggende streken vervaardigd. De typologie ervan is slecht gekend, over hun inhoud tast men in het duister. Een aantal types geïmiteerd naar olieamforen van Baetica verschijnen in de 3e eeuw. Klaarblijkelijk zijn ze afkomstig uit Moezel- en Rijngebied, hun inhoud is onbekend. Van laat-antieke amforen nog geen spoor.

In aantal en verscheidenheid van amforen staat Velzeke vooraan, wat te maken heeft met zijn belangrijke ligging op het Romeinse wegennet. Ook de oudste exemplaren zijn van dit site afkomstig. De amforen van Kruishoutem zijn nog te weinig bestudeerd voor een evaluatie. Het valt op hoe een opmerkelijk site als Kerkhove slechts een klein gamma aan amforentypes uit het zuiden biedt, en zelfs kwantitatief een matig aantal heeft opgeleverd. Het latere ontstaan van de plaats, en de functie ervan, zeer waarschijnlijk een inzamel- en administratief centrum, speelt hierin wellicht een rol. Kerkhove heeft een zeer interessant lot amforentypes, die zoals boven vermeld naar mediterrane modellen zijn nagebootst. Ze zijn meestal vervaardigd in een rode tot grijs-blauwe klei. Voor verder onderzoek rond hun typologie en inhoud kunnen deze exemplaren een belangrijke bijdrage leveren.

De epigrafie onderscheidt zich in 4 categorieën. Onder de stempels zijn de *Dressel 20* het meest frequent. Een *Dressel 20*-stempel uit Melden nabij Kerkhove geeft binnen een spreidingskaart een zeker beeld van de gebruikte importroutes. Zeldzaam zijn de stempels op een *Gauloise 4*, en 2 op amforen van Liparische oorsprong. *Tituli picti* komen veelvuldig voor, maar gezien hun broze aard zijn weinige tot ons gekomen. Voorlopig werden slechts enkele resten vastgesteld. Graffiti bracht men aan zowel voor als na de bakking. Een aantal interessante voorbeelden *ante cocturam* op *Dressel 20* verwijzen naar pottenbakkers-activiteiten. De graffiti *post cocturam* verwijzen naar het secundaire gebruik van de amfora. Ze komen frequent voor. Het gaat vaak om maataanduidingen of eigennamen.

In de toekomst is een verregaande studie van typologie, klei, epigrafie en context voorzien. Daarna kunnen kwantitatieve aspecten aangevat worden, om dan naar het produkt dat de amfora inhield, over te gaan. Uiteindelijk zullen de resultaten ingepast worden in een economisch kader van Noord-Gallië. Het secundaire gebruik van amforen zal hierbij aansluiten. Een aantal kleinere sites, inheemse nederzettingen of villa's, zijn hier eveneens bij betrokken om de interactie tussen verschillende soorten bewoning beter te begrijpen.

PRODUKTEN EN AMFORENTYPES

wijn

- . Dressel 1 It
- . Dressel 2-4
- It Sp Egeïsch
- . Pascual 1 Sp
- . Camulodunum 184
- Rhodos+peraia
- . Gauloise 1? Fr
- . Gauloise 4 Fr

defrutum/sapa

- . Haltern 70 Sp
- . London 555 Fr
- . 'trechter'-amfora Sp

olijfolie

- . Oberaden 83 Sp
- . Dressel 20 Sp

visprodukten

- . Dressel 7-11 Sp
- . Vindonissa 579 Fr
- . Beltrán Ila? Sp
- . Dressel 14? Port

ongeïdentificeerd

- . Richbourough 527
- Lipar. eil.
- . varia imitaties
- inheems?
- . Gauloise 13 Dui?

VLAAMSE VISSAUS IN VALKENBURG (ZUID-HOLLAND) ?

R. van Dierendonck

Bij de voorlopige beschrijving van de aardewerkvondsten uit de opgravingen Valkenburg-Marktveld en Valkenburg-Woerd (1985-1988) werd een categorie aardewerk onderscheiden die op grond van de concentratie in de verspreiding in Romeins West-Nederland werd aangemerkt als Kustaardewerk. Deze categorie omvat de vormen en baksels zoals die omschreven zijn door Brouwer onder het blauw-grijze en rode aardewerk (Brouwer 1986, 81-9) en neemt in de opgraving op het Marktveld 20% van het totale aardewerkspectrum in. Enkele beperkte natuurwetenschappelijke onderzoekjes en vergelijking van het vormenbestand lijken te wijzen op het Waasland als herkomstgebied.

Binnen deze groep zijn een groot aantal fragmenten beschreven als behorende tot kruikamforen. Deze vormen, met verschillende randvormen en een platte bodem, zijn over het algemeen oxyderend gebakken, gemagerd met fijn zand en aan de buitenzijde voorzien van een witte engobe. Echter, gezien de diameters van de randen en de dikte van de wandfragmenten zijn ze qua afmetingen vergelijkbaar met bepaalde typen Mediterrane transportamforen voor wijn en vissaus. Wanneer deze amforen werkelijk in Vlaanderen, hetzij in het Waasland, hetzij verder naar het westen in de Vlaamse kustvlakte geproduceerd zouden zijn (Thoen 1978, 97: in oxydatie gebakken regionale keramiek bestaat hoofdzakelijk uit kruiken en kruikamforen), zouden we voor het eerst duidelijke aanwijzingen hebben voor een regionale import van consumabele goederen in amforen en de herkomst daarvan.

Hoogstwaarschijnlijk zijn in deze amforen vissaus of andere visprodukten getransporteerd. Er zijn voldoende archeologische en epigrafische gegevens voorhanden om deze aanname te ondersteunen. Het is dan ook noodzaak om de vermoede herkomst van deze amforen te verifiëren en alle daarmee samenhangende aspecten verder te onderzoeken. Op dit moment wordt bestudeerd of het mogelijk is om dit onderzoek in een Vlaams-Nederlandse coöperatie van de grond te tillen.

Literatuur

Brouwer, M., 1986, Het "Romeinse" aardewerk in het Maasmondgebied, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (eds.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers, v), 77-90.

Thoen, H., 1978, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd*, Brussel (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jaargang XL, 88).

LAAT-ROMEINSE SPELDEN UIT DE SCHELDE TE SCHELLEBELLE (O.-VI.)

K. Verlaecht

Het onderwerp van deze mededeling vormen twee fraai versierde bronzen spelden uit de collectie van het Bijloke-museum te Gent (inv. nrs. 530-531). De sieraden zijn van een voor onze gewesten uitzonderlijk type en verdienen meer dan gewone aandacht.

Vondstomstandigheden

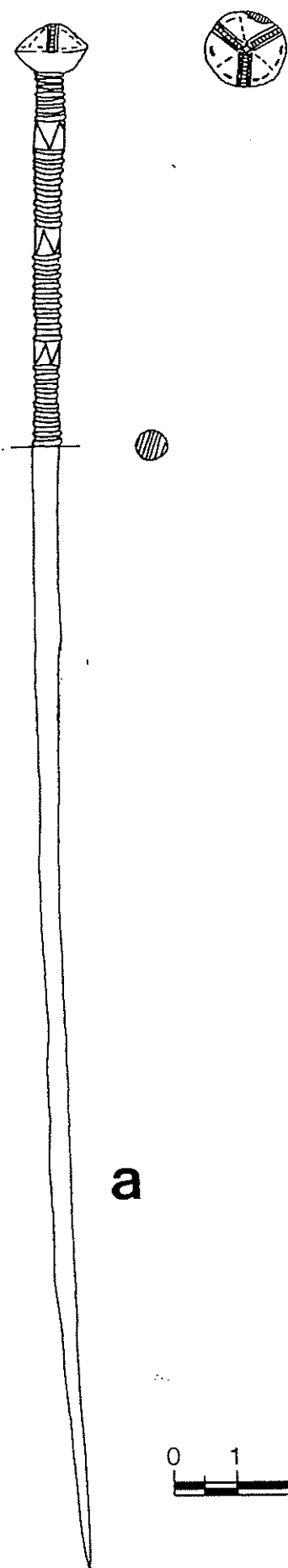
Beide stukken maakten deel uit van de privé-verzameling van Joseph Maertens de Noordhout (1872-1941), die het grootste gedeelte van zijn omvangrijke collectie aan het Bijloke-museum schonk. De meeste van zijn archaeologica werden ontdekt bij baggerwerken tussen 1912 en 1914 op de Schelde ter hoogte van de Meulebeek (ook: Molenbeek), vlakbij de gemeentegrens tussen Wichelen en Schellebelle (prov. Oost-Vlaanderen), maar waarschijnlijk nog op het grondgebied van laatstgenoemde gemeente (Lambert 121,00/188,70). In 1920 publiceerde Maertens de Noordhout een selectie uit dit uitzonderlijk rijke vondstencomplex. Eén van de hier voorgestelde spelden wordt er afgebeeld en gedateerd in de bronstijd. De tweede speld komt naar alle waarschijnlijkheid van dezelfde vindplaats.

Typologie, datering, herkomst en functie

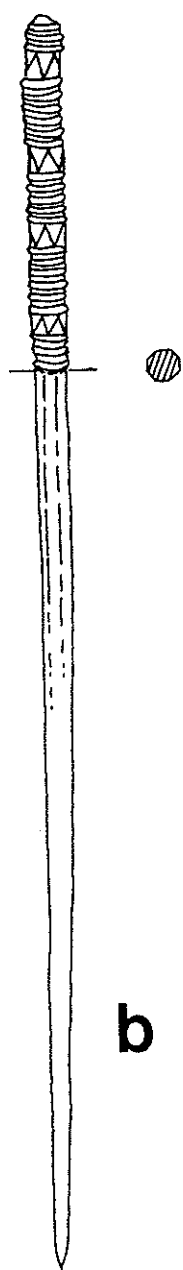
De eerste speld behoort tot het type Wijster. De tweede kan ook daartoe behoren, of tot het type Fécamp, doch het ontbreken van de knop laat niet toe hierover uitsluitel te geven.

Het type Wijster kan op basis van gesloten grafcontexten in het begin van de 5de eeuw AD worden geplaatst. Het is jonger dan het type Fécamp, waarvan de eerste voorbeelden reeds opduiken tijdens de tweede helft van de 4de eeuw.

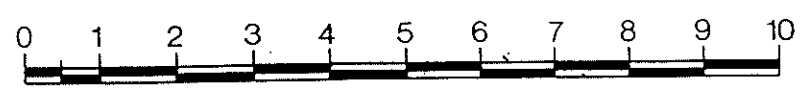
Beide types zouden volgens van Es teruggaan op provinciaal-Romeinse spelden uit de 2de en 3de eeuw. Aangezien het stervormige versieringspatroon op de kop van de Wijster-spelden typisch lijkt voor de Belgische en Nederlandse stukken, vermoedt Böhme dat het productiecentrum ergens aan de Maas of de Beneden-Rijn moet hebben gelegen.

a

b

In deze optiek lijkt het ons interessant te wijzen op de recente opgraving van een foederati-nederzetting te Gennep-Maaskemp. Heidinga benadrukt het sterk elitaire en uitzonderlijk rijke karakter van deze site, wat zowel blijkt uit het louter archeologisch als uit het archeozoologisch onderzoek (consumptie van beer en edelhart). Allerhande vondsten wijzen op een prestigieuze metaalverwerkende nijverheid. De ontdekking van een vijftal spelden van het type Wijster, alsook een zilveren exemplaar van een aanverwant type, suggereert dat één van de gezochte productie-centra van deze spelden zich mogelijk te Gennep bevond.

Ook de site van Rhenen suggereert een verband tussen rijkere (elitaire ?) nederzettingen en het voorkomen van Wijster-spelden. In de omgeving van Rhenen bevindt zich bovendien een niet onbelangrijke goudconcentratie uit de late 4de eeuw, naast enkele rijke krijersgraven.

Interpretatie

Het hoeft geen verbazing te wekken dat in onze rivieren heel wat archaeologica aan het licht zijn gekomen. Het deponeren van prestigieuze goederen in natte contexten (rivieren, moerassen) kent een eerste piek tijdens de steentijd. Een tweede hoogtepunt situeert zich in de bronstijd. Tijdens de daaropvolgende ijzertijd en de Romeinse periode neemt het aantal voorwerpen gestadig af, maar de gewoonte blijft zeker bestaan. Dit geldt ook voor de belangrijke schamierfase tussen de laat-Romeinse tijd en de vroegste middeleeuwen.

Deze ogenschijnlijke "verspilling" aan metaal heeft zo zijn redenen. Enerzijds heeft de mens steeds een speciale relatie gehad met het water. Rivieren werden soms vergoddelijkt en ontvingen dan ook offers. Anderzijds maakte het deponeren van prestigieuze goederen deel uit van een complex sociaal mechanisme, waarbij het er de elite vooral om te doen was de bestaande hiërarchie te bestendigen en zo mogelijk te verstevigen. Hoe waardevoller de "weggeworpen" goederen, hoe hoger de offeraar in aanzien kwam te staan. Dergelijke offers vonden wellicht plaats in tijden van nood, waarin de elite blootstond aan externe of interne spanningen. Dit neemt overigens niet weg dat deze sociale offers ook op geregelde tijdstippen zullen hebben plaatsgevonden, al dan niet in combinatie met religieuze ceremonies.

Bij de spelden van het type Wijster valt vooral het aandeel van de riviervondsten op, en meer bepaald de concentraties in het Scheldebekken enerzijds en het centrale rivierengebied in Nederland anderzijds. Ten oosten en noorden daarvan komen deze spelden eerder voor in graven en nederzettingen.

Het lijkt er op dat de Wijster-spelden in beide regio's anders werden behandeld. De motieven achter deze handelswijze zijn minder duidelijk, maar mogelijk hadden de spelden in Vlaanderen een meer exotisch karakter dan in Nederland.

Of de Wijster-spelden van Schellebelle geassocieerd mogen worden met Germaanse foederati, valt niet te bewijzen. Deze periode is voor de Scheldevallei overigens slecht gekend.

De aanwezigheid van deze spelden te Wichelen/Schellebelle duidt op een langdurige continuïteit in het gebruik van de plek als een vooraanstaande deponeringsplaats. Voor de bronstijd alleen zijn er 69 metalen voorwerpen gekend, terwijl ook de ijzertijd en de Merovingische periode vertegenwoordigd zijn.

LIJST DER DEELNEMERS

Allers, W., Hoogstraat 10, 9185 Wachtebeke
Andries, E., Antwerpse Heirweg 9, 9971 Lembeke
Annaert R., Doornveld 1, 1731 Asse
Anthone D., J. Genotstraat 21, 1080 Brussel
Anthone J., J. Genotstraat 21, 1080 Brussel
Arckens M., Turnhoutsebaan 277, 2110 Wijnegem
Bauters L., Vogelmarkt 17, 9000 Gent
Biemans G., Ballaertstraat 49, 2018 Antwerpen
Boullart, C., Pluvierstraat 11, 2050 Antwerpen
Bourgeois J., Blandijnberg 2, 9000 Gent
Braeckman K., Dr. C. Debaerestraat 5, 9770 Kruishoutem
Buyl, M., Meuleschettestraat, 26 b2, 9300 Aalst
Cnudde, N., Hertjen 135, 9100 St. Niklaas
Creemers G., Doornveld 1, 1731 Asse
Cuyt G., Kruishofstraat 219, 2610 Wilrijk
De Boe G., Doornveld 1, 1731 Asse
De Cleene M., Onderbergen 1, 9000 Gent
De Clercq, W., Rostraat 12, 9850 Nevele-Hansbeke
De Cock S., Nieuwstraat 14a, 8581 Avelgem-Waarmaarde
Decuypere, A., Westkapellestraat 123, 8301 Knokke-Heist
De Meulemeester A., Hertogenweg 16, 3080 Tervuren
De Meulemeester J., Rue Munster 26, 2160 Luxembourg
Demiddele H., A. De Vlamyncklaan 9, 8700 Tielt
De Mot M., Ter Elststraat 265, 2650 Edegem
De Mulder G., Brabantdam 167, 9000 Gent
Derks T., Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam, Nederland
Deschietter J., Otegemstraat 255, 8550 Zwevegem
De Swaef W., Stefaan De Jonghestraat 25, 9300 Aalst
De Vos D., Markgravelei 122/5, 2018 Antwerpen
de Weerd M.D., Rembrandtstraat 3, 1816 CE Alkmaar, Nederland
Dericx, S., Koleneind 61, 3930 Hamont-Achel
Dutoo D., Westendelaan 331, 8440 Middelkerke
Ferfers F., Acacialaan 62, 8530 Harelbeke
Fiers-van de Velde A., Rijsenbergstraat 52, 9000 Gent
Floryn, V., Gasmeterstraat 26, 9100 St. Niklaas
Gilté M., Burggraaf de Moenlantlaan 21, 8200 Brugge
Hageman B., Ridderstraat 41, 9200 Dendermonde
Haentjens, A., Spellemerlestraat 74, 9030 Mariakerke
Hallewas D.P., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
Hazenbergh T., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
Heirwegh V., Kunstlaan 14, 9000 Gent
Hemelseoën, K., Mollestraat 9, 8610 Kortemark
Hendriks J., Postbus 360, 3300 AJ Dordrecht, Nederland
Hillewaert B., Lange Vesting 34, 8200 Brugge
Hollevoet Y., Lange Vesting 34, 8200 Brugge
Kumps F., Slangbeekstraat 58, 3400 Landen
Laleman M.C., Onderstraat 20, 9000 Gent
Lauwerier R., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
Lauwers F., Lelieplein 13, 2660 Hoboken

Lemay N., Zilverenberg 8, 9000 Gent
 Lens A., Nieuwpoort 50, 9000 Gent
 Lentacker A., Leuvensesteenweg 13, 3080 Tervuren
 Lodewijckx M., Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
 Maenhout, V., Reigerbeekstraat 1, 9080 Poeke
 Massart C., Avenue Fortin 6, 1030 Brussel
 Matton A., Arendsstraat 149, 8530 Harelbeke
 Meganck M., Nieuwpoort 50, 9000 Gent
 Michiels, V., Cardijnlaan 31, 9850 Hansbeke
 Moens J., Koebrugstraat 59, 9310 Moorsel-Aalst
 Monsieur P., Krabbenijkstraat 34, 9520 Sint-Lievens-Houtem
 Nouwen R., Kielenstraat 15, 3700 Tongeren
 Opsteyn L., Markt 39, 3680 Maaseik
 Roels, M., Smesstraat 156, 9140 Temse
 Rogge M., Paddestraat 7, 9620 Zottegem-Velzeke
 Ruts, E., Bosstraat 22, 9170 Sint-Gillis
 Sas K., Boekenberglei 85 bus 2, 2100 Antwerpen (Deurne)
 Sas N., Frans van Heymbeecklaan 43, 2100 Antwerpen (Deurne)
 Semey J., Spoorwegstraat 38, 9050 Evergem
 Sergeant, J., Drapstraat 40A, 9308 Gijzegem
 Sevenants W., Heuve 25, 3071 Erps-Kwerps
 Slofstra J., De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, Nederland
 Soers K., 8310 Assebroek
 Steyaert L., Oude Aardenburgseweg, 67, 9990, Maldegem
 Steyaert T., Oude Aardenburgseweg, 67, 9990, Maldegem
 Steyaert W., Oude Aardenburgseweg, 67, 9990, Maldegem
 Stoops G., Onderstraat 20, 9000 Gent
 Termote J., E. Verhaerenlaan 2b, 8670 Oostduinkerke
 Thijssen J.R., Hatertseweg 128, 6533 AS Nijmegen, Nederland
 Thoen H., Erfgoedlaan 7, 9800 Deinze
 Trioen, Y., Rietveldstraat 44, 9080 Beervelde
 Uyttendaele, L., Hanswijkstraat 72, 2800 Mechelen
 Van Damme, H., Zwalmstraat 27, 9660 Brakel
 Van Den Eynde M., Hazepad 3, 2980 Zoersel
 Van Der Haegen G., Peerstraat 27, 9000 Gent
 Vanderhoeven A., Repenstraat 8, 3700 Tongeren
 van der Werff J.H., Borgerlaan 9, 3818 PH Amersfoort, Nederland
 van de Walle, L., Frans van Heymbeecklaan 43, 2100 Antwerpen (Deurne)
 van Dierendonck R., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
 Van Doorselaer A., Sint Pietersaalstraat 173, 9000 Gent
 van Driel-Murray C., Laan van Ouderzorg 107, 2352 HL Leiderdorp, Nederland
 van Enckevort H., Kanunnik van de Putstraat 9, 6525 WL Nijmegen, Nederland
 Van Eyck, W., Pastorijstraat 26, 9100 Nieuwkerken-Waas
 Van Heesch J., Jubelpark 10, 1040 Brussel
 Van Hove R., Regentiestraat 63, 9100 Sint-Niklaas
 Van Lierde, H., Ten Bos, 2, 9420 Erpe-Mere
 Van Malderen, B., Harduijnstraat 48, 9200 Oudegem
 Van Malderen, M., Pelikaanwijk, 1, 9690 Kluisbergen
 Van Meenen, D., Huttestraat 43, 9800 Deinze
 Vanommeslaghe, F., J. Lacopsstraat 46, 9700 Oudenaarde
 Van Roeyen J.P., Gentstraat 1, 9111 Belsele
 Verbeeck H., Hazepad 3, 2980 Zoersel

Verhoeve A., Krijgslaan 281, 9000 Gent
Verlaeckt K., Blandijnberg 2, 9000 Gent
Vermeulen F., Hooglatemweg 12, 9830 Sint-Martens-Latem
Vreenegeoor E., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
Vynckier G., Kielenstraat 15, 3700 Tongeren
Wesselingh D., Postbus 9515, 2300 RA Leiden, Nederland
Willems J., Van Rossumstraat 55, 2100 Deurne
Willems W.J.H., Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, Nederland
Wynia S.L., De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, Nederland